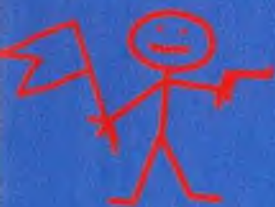

Валерій і Наталя

Лапікури про

Григорія
Сковороду

Жана Анрі
Фабра

Петра
Котляревського

Івана Кожедуба

Михайла
Остроградського

Валерій і Наталя Лапікури

про

Григорія Сковороду

Жана Анрі Фабра

Петра Котляревського

Івана Кожедуба

Михайла Остроградського

Валерій і Наталя Лапікури про Григорія Сковороду, Жана Анрі Фабра, Петра Котляревського, Івана Кожедуба, Михайла Остроградського. – К.: Грані-Т, 2008. – 120 с., іл. (Серія «Життя видатних дітей»).

Разом з подружжям Валерія і Наталі Лапікурів ти вирушиш крізь час у дитинство п'яťох неординарних та дуже цікавих особистостей. Григорій Сковорода – мандрівник, філософ і вчитель, що й понині залишається для біографів та вчених-філософів таємницею, до кінця не розгаданою; Жан Анрі Фабр – французький вчений-ентомолог, який відкрив людуству дивовижний світ комах; Петро Котляревський – видатний полководець, який уже в свої тринадцять років командував підрозділом гірських єгерів, а наприкінці життя мав безліч нагород і був кавалером трьох Георгіївських хрестів; Іван Кожедуб – тричі Герой Радянського Союзу, який вважається одним з найкращих асів-винищувачів в історії світової авіації; Михайло Остроградський – видатний український математик, роботи якого з алгебри, теорії ймовірності, варіаційного числення та теорії чисел знає весь світ.

Книга для розумників та знаттєлюбних першовідкривачів.

Валерій і Наталя Лапікури

про

Григорія Сковороду

Жана Анрі Фабра

Петра Котляревського

Івана Кожедуба

Михайла Остроградського

НАРОДЖЕНИЙ ПІД
ЗНАКОМ СТРІЛЬЦЯ

Астрологи, спираючись на дані статистики, стверджують, що більшість видатних мандрівників, учителів і філософів народилися саме під знаком Стрільця, тобто в період між двадцять третім листопада і двадцять першим грудня.

Проте лише одна-єдина людина за останню тисячу років людської цивілізації не просто об'єднала в собі ці три покликання, а саме цим і уславилася. Уславилася і залишилася нерозгаданою до кінця таємницею для вчених-філософів, істориків і біографів.

Коли третього грудня 1722-го року в родині козака Полтавського полку Сави Сковороди народився хлопчик, йому дали ім'я Григорій.

Старшого сина Степана батько від народження готував до ратної справи. Той ще на ногах непевно тримався, а його вже на коня посадили. Так було прийнято в козацьких родинах: старшому шаблю, а молодшому – Книгу. Себто, Святе Письмо і душпастирський послух. До того ж, у переліку святих Православної церкви аж п'ятдесят три Григорії.

Тож не випадково дитину саме цим іменем і нарекли.

Щодо старшого, Степана, то тут батьківські сподівання, на жаль, не виправдалися. Той ще, як кажуть, у пір'я не вибився, а Сава зрозумів: не бути хлопцеві ні полтавським полковником, ані конотопським сотником, ані навіть виборним козаком – козацьким товари-

шем, якому доручалося на виборах гетьмана голосно викрикувати ім'я свого кандидата. Отакі тоді були вибори – хто перекричить, той і переміг.

Тож тяжко зітхнув Сава Сковорода і поскаржився батькові, старому славному козакові:

– Либонь, не вийде зі Степана ні вояка, ні навіть пікінера.

– Либонь, – сумно погодився дід.

– У всіх діти як діти: впав, забився, поскиглив трохи, а потім устав, обтрусився і знову бігає або на коня лізе... а наш упав одного разу – і то, як то кажуть, на голову.

– Саме так.

– Он я в дитинстві – весь у синцях ходив. І що? Щоправда, ні булави, ні навіть пернача не здобув, але ж хазяїн!

– Який не є.

– Тату, прошу вас, не глузуйте. Ми, звісно, не новобагатьки, наймитів не тримаємо, але ж люди нас поважають. Бо ми добрі та чесні.

– Хто б заперечив... може, статки й замалі, зате правда, нікого не кривдимо, старцям подаємо, на Храм офіруємо. А Степана шкода.

– Якщо не вийде з нього козака, доведеться йому в гречкосії йти.

– Хоча ціпом махати – то не шаблею, – зауважив старий Сковорода, – але теж наука. І непроста. Знати

треба – і коли сіяти, і що сіяти, і де сіяти... і біля худоби ходити треба вміти. А він і того не тямить.

– Одна радість – Григорій. Таке слухняне дитя, таке сумирне, аж страх часом бере. Ану же, як янголи не дадуть йому вирости і заберуть до себе?

– Не журися, синку, доки я живий, то і з янголами раду дам.

Старий Скворода як у воду дивився. Як не вийшло зі Степана козака, так і гречкосій із нього виріс нікудишній. Слід по ньому згинув десь, у середині XVIII століття. Відомо лише, що коли в 1750-му році Григорій Савич Скворода повернувся з мандрів Європою вже шанованою і вченою людиною, то зазирнув у рідні Чорнухи, аби попитати про старшого брата.

– Ходили чутки, що він наче живий, – відказали земляки, – але де він зараз, відомо лише Богу.

Та повернемося у дитинство.

Серед українських козаків існувала традиція, котра протрималася ще років зо 100 по тому, як і козацтва не стало. Маленьких хлопчиків, ледь вони на ноги спиналися, років до десяти виховував дідусь. А дівчинку, відповідно, – бабуся. Воно й зрозуміло – у батьків клопоту по самісінькі вуха: господарство весь час забирає. Прогодувати треба не лише себе, а й тих у родині, хто сам на шмат хліба не може заробити –

і малих, і старих. Та й люди поважають лише того, хто справний господар.

А з іншого боку – хто в сім'ї наймудріший, найдосвідченіший? Звісна річ, той, хто найстарший. Тож дідові з бабою сам Бог велів малечу виховувати.

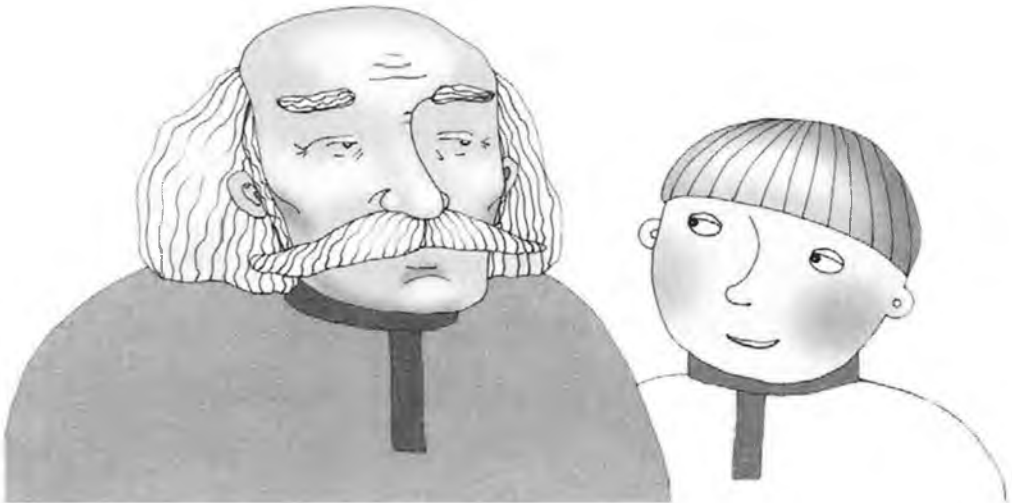
Дивовижне було те виховання – на заздрість. Не кричали, не лаяли, не смикали: «Туди не йди, цього не чіпай, стій тут і ані руш, доки я не прийду!» Усе це заміняли чарівні слова:

– Ходімо, дитино, зі мною.

– А куди, діду?

– А куди очі дивляться. Можемо до річки, можемо до саду, можемо на вигін. А як ноги не втомляться – то й до лісу.

І йшли. Люди озирались і посміхалися, коли бачили: йде поволі сивий-сивий дідусь, а поряд із ним дріботить маленьке біляве хлоп'ятко.

Для онука головним було не показувати дідові, що ноги такі притомилися (бо «на ручки» вже не попросишся), а для діда – відповідати на численні «чому?» і «як?»

- Діду, а чому цю ягоду не можна їсти?
- Тому, що вона – вовча, а не людська.
- То що, вовки її їдять? І вона їм не шкодить?
- Вовки багато чого їдять.
- А нас вони не з'їдять?
- Нас – ні.
- А чому?
- Козацького духу забояться.
- А козацького духу лише вовки бояться?
- Деякі люди – теж.
- Діду, а ви теж козак?
- Аякже!

І дід починав розповідати про козацькі походи, про бої, про козаків-характерників. А як онук трохи підріс, то й про останню війну. Котра не лише у дідів, а й у батьків ще на пам'яті була. Тоді шведи прийшли в Україну, і козацтво поділилося. Одні пішли за гетьманом Мазепою проти російського царя Петра, а інші – за царем Петром проти шведів і Мазепи.

– Лиш не питай, синку, хто з них хороший, а хто – поганий. Бог колись розсудить, а людям того не дано. Не знаю, як тим царям із королями, а в нас у Чорнухах

після тої війни жодної цілої хати не лишилося. Навіть церква згоріла.

Про церкву – окрема мова. Почалося все з чергового онукового «чому?»

– Діду, а чому пташки по-різному співають? Навіть ті, котрі однакові? Он той соловейко, який біля річки, по-своєму тьохкає, а той, що під лісом живе – по-своєму.

– А чому, дитино, кожна людина свій голос має?

– Щоб відрізнятись?

– Отак і пташки.

– А я можу так, як пташка, співати?

– Співати важко. А от на сопілці грати можеш. Давай я тобі зроблю сопілочку – і навчу.

На превелике здивування діда, онука довго вчити не довелося – як узяв сопілку до рук, так і заграв, наче з нею й народився. Лише запитав якось:

– Діду, а чому ви сопілку з калини зробили, а не з якогось іншого дерева?

– Бо калина, щоб ти знав, – дерево незвичайне. Із неї той місток зроблений, по якому людина після смерті мусить із землі на небо пройти. Якщо Богові вгодно, то пройде. Місток навіть не похитнеться. А як гріхів багато, він скидає в безодню, до Геєни огненної.

А невдовзі священик і дяк у церкві під час недільної відправи раптом почули десь із-поміж прихожан дивовижно чистий, мало не янгольський голос, що підспівував хоромі. На мить аж моторошно стало. А коли прислухалися – зрозуміли: то ж так виспівує онук старого Сковороди, Гриць, котрий із дідом жодної служби не пропускає.

Відтоді Григорій перебрався на крилас, до старших співаків. І тут з'ясувалося, що, крім природного му-

зичного таланту, у хлопчика ще й дивовижна пам'ять – найскладніші літургійні тексти запам'ятовує з першого разу.

Щойно минуло Грицеві сім років, батько знову завів із дідом важливу розмову:

– Як по-вашому, тату, чи не час уже нашого мізинчика грамоті вчити?

– Схаменувся, Саво! На третій день Паски... Гриць уже давно читає – і то не лише цивільне письмо, а й церковне. І пише!

– А хто ж його вивчив?

– Та наш дяк – попросив, щоб Гриць приходив до нього церковні переспіви вчити, а він разом і грамоту осягнув біля старших учнів.

– То що ж тепер робити?

– Учити далі. От лишень – де? Для бурси ще замалий, а тримати такий талант у Чорнухах шкода. Пом'яни моє слово, Саво: наш Гриць ще всіх митрополитів переми-трополитить.

– Ой, тату, не кажіть уголос, бо наврочите. Хоча, звісно, прихилити голову на старості літ при митрополичому... та що там митрополичому – навіть при архиєпископському дворі – то вам не в Чорнухах вік доживати.

Дідове пророцтво невдовзі збулося. От, скажімо, хто сьогодні, крім кількох чи кільканадцяти істориків,

знає, хто такий Михайло Миславський? А він, між іншим, ровесник Григорія Сковороди, і теж учився у Києво-Могилянській Академії. І став не ким-небудь, а Київським митрополитом Іларіоном! І що з того? Лише й залишився в історії завдяки чесному визнанню, що всі його знання й уміння поряд із генієм Сковороди – важко навіть порівняти.

Сьогодні багато хто вважає, що саме слово «бурса» означає учбовий заклад, де навчали священників. Насправді ж то традиційна назва... гуртожитку при духовних семінаріях і академіях. Проте так склалося, що в народі бурсаками величали не лише тих, хто жив у гуртожитку за власний або казенний кошт, а й усіх семінаристів. Що ж до тих, хто вчився в славетній Києво-Могилянській Академії, де пройшов повний курс наук Григорій Сковорода, то їх поштиво іменували спудеями. Себто – студентами.

Після семінарії навіть у найталановитішого юнака з тих же Чорнух, Лубен, Кобеляк або ж Очиткова вибір був невеликий: або священником у такий же очитків із чорнухами, або в ченці. Тоді, може, пощастить і, врешті-решт, сподобиться раб Божий на архиєпископську катедру, а то й клобук митрополита. Один на тисячу... Натомість Академія, яку на той час ще не закрила цариця Катерина, давала те, що тепер називається «класичною університетською освітою європейського

рівня». Проте коштувало це навчання недешево. Особливо для тих батьків, які не могли похвалитися великими статками, хоч і були чесні й порядні. Тож старші довго вибирали, куди віддати Грицька в науку. Останнє слово, як водиться, було за дідом:

– Як по правді, то можна було би Гриця ще пару років біля себе потримати. Хлопець слухняний, не те, що слова – погляду лукавого від нього не діждешся. Та й сусіди хвалять. Батюшка, знову ж таки, за приклад ставить. Та й мені, сину, здається, небагато вже лишилося ряст топтати. Виконай мою останню волю: відвези Григорія в Київ, до Академії.

– Та він же, тату, замалий. Там, кажуть, лише з шістнадцяти беруть. А до того ж – такі гроші! Це ж вам не бурса, куди замість оплати можна меду привезти, риби сушеної, грибочків... шинки з салом на Різдво. У Києві де не ступи – гроші потрібні.

– Я тут із козацьких часів своїх дещо приберіг. А раптом колись знадобиться. От і нагода. А те, що Григорій замалий для Академії – то не зовсім так. Бо при ній для таких, як він, училище є. Тож збираймо хлопця – і гайда в Київ.

– Як скажете, тату, як скажете... А ти, Степане, що там на дереві робиш?

– Вишні рву...

– Тобі що сказали, бовдуре? Ту, ягоду, що подзьобана, – в баняк, дідові на вишнівку. А цілу – в кошик, мамі на вареники. А ти все жужмом скидаєш, ще й недозрілу рвеш! Злізай-но з дерева!

Отак і опинився малий Гриць у Києві на Подолі, де містилася Києво-Могилянська Академія – та й нині міститься вона там. На подив викладачів училища, а згодом і Академії, спудей Григорій Сковорода осягав науки напрочуд легко. Мало не з перших днів привернув увагу регента співочої капели і одержав запрошення до ушавленого далеко за межами Києва хору спудеїв. Як свідчить один із перших біографів Сковороди, російський історик Михайло Пиляєв, хлопець не лише прикрашав своїм співом церковну службу. Він уклав кілька, як тоді казали, «голосів». Тобто – мелодій для православної літургії.

Радісний багатоголосий наспів «Христос воскрес!» і канон «Воскресіння день» в музичній редакції отрока Григорія Сковороди виконувався на Великдень – Свято Воскресіння Господнього – по всіх церквах Російської Імперії аж до 1918-го року, коли більшовики забрали владу в свої руки і почали закривати церкви, піддавати гонінню все, пов'язане з вірою.

Це відбувалося вже у двадцятому столітті. А тоді, у середині вісімнадцятого, юний Сковорода осягав, як то воно цікаво: вчитися.

Уславився він не лише своїми унікальними музичними здібностями. Без особливих зусиль давалися і найскладніші науки: давньогрецька мова, латина, філософія, природнича історія. А давньоєврейську мову – іврит, малий спудей вивчив самотужки – аби читати книги Старого Заповіту не в перекладах, а в оригіналі.

Свято пізнання, як і безтурботне дитинство, обірвалося, коли з Чорнух прийшла звістка, що померла найдорожча для Григорія людина – дід. Він роздивився у маленькому хлопчику дивовижну силу майбутнього генія і зробив усе, аби сила ця не згинула в сірій безпросвітності повсякдення.

Батько й матір не набагато пережили діда. Тож, коли в 1750-му році Сковорода заїхав до Чорнух, то застав там лише три рідні могили на цвинтарі біля церкви і продану за братові борги батьківську хату.

ЩО БУЛО ПОТІМ

Оце, власне, і все, що вдалося дізнатися про дитинство Григорія Сковороди. Доведеться погодитися з думкою, що час з'їдає те, що знали попередні покоління.

Трохи більше відомо про подальшу долю геніального мандрівного філософа і вчителя.

Сучасники не могли збагнути вчинків «цього дивака». Нащадки й досі розводять руками: чому він саме такий?

Ще в юні роки – у неповні вісімнадцять – Григорія Сковороду забрали до Санкт-Петербурга, до придворної співочої капели імператриці Єлизавети. Його товариші по Академії брати Розуми (котрі потім ста-

ли Разумовськіє) швиденько облаштувалися на новому місці і невдовзі виспівали собі спочатку спадкове дворянство, потім графські титули з гербами, а насамкінець – навіть фельдмаршальські звання. Кликали і Сквороду – робити придворну кар'єру. А він відмовився. Поспівав два роки і відчув себе соловейком у золотій клітці. Подякував за хліб-сіль і повернувся в Україну.

Після закінчення Григорієм Києво-Могилянської Академії відомий російський дипломат генерал Вишневський забрав його з собою до Європи. Облаштовувалося посольство Імперії у Венеції, тож можна було зі знанням основних живих і мертвих європейських мов зробити непогану дипломатичну кар'єру. Та це означало – зрадити собі, вчитися хитрувати, інтригувати, жити в середовищі, де тобі в очі посміхаються, а за пазухою камінь тримають. «Мова дана дипломатові, щоб приховувати власні думки».

Отож, Скворода замість того, щоб служити та вислужуватися, поклав у сакви Біблію, папір і каламар із чорнилом, узяв до рук ціпок і за п'ять років пішки обійшов чи не всі університети тодішньої Західної Європи. Його всюди достойно приймали, дивувалися вченості, запрошували лишатися. Ще б пак! Учених такого рівня в Європі можна було полічити на пальцях, тож сама лише причетність Сквороди до котрогось

із університетів додала би цьому учбовому закладові чималого респекту!..

Проте Григорій Савич увічливо відхилив усі запрошення зостатися і... помандрував додому.

Митрополит Іларіон, колишній товариш по Академії, так уже вмовляв Сковороду:

– Із твоїми талантами найпочесніше – присвятити себе служінню Господу! Так, як це зробив я сам!

І йому Григорій відмовив.

Та що там митрополит чи генерал, якщо сама цариця Єкатеріна Перша, зачувши про дивовижну освіченість й мудрість Сковороди, надіслала разом із флігель-ад'ютантом запрошення негайно прибути до Санкт-Петербурга!

Зверни увагу! Запрошення – але «негайно прибути». Отакі вони, монархи: роблять людям пропозиції, навіть не припускаючи, що від них хтось може відмовитися. Ось і Єкатеріна – якщо покликала, то кидай усе печене й варене і ставай перед її ясні очі. І то не для задоволення цікавості государині, а для кар'єри при дворі. Себто – знову в клітку, хоч і золоту.

Знаєте, як відповів Сковорода? Передав через ад'ютанта коротенький вірш:

«Мені сопілка і вівця
Дорожчі царського вінця».

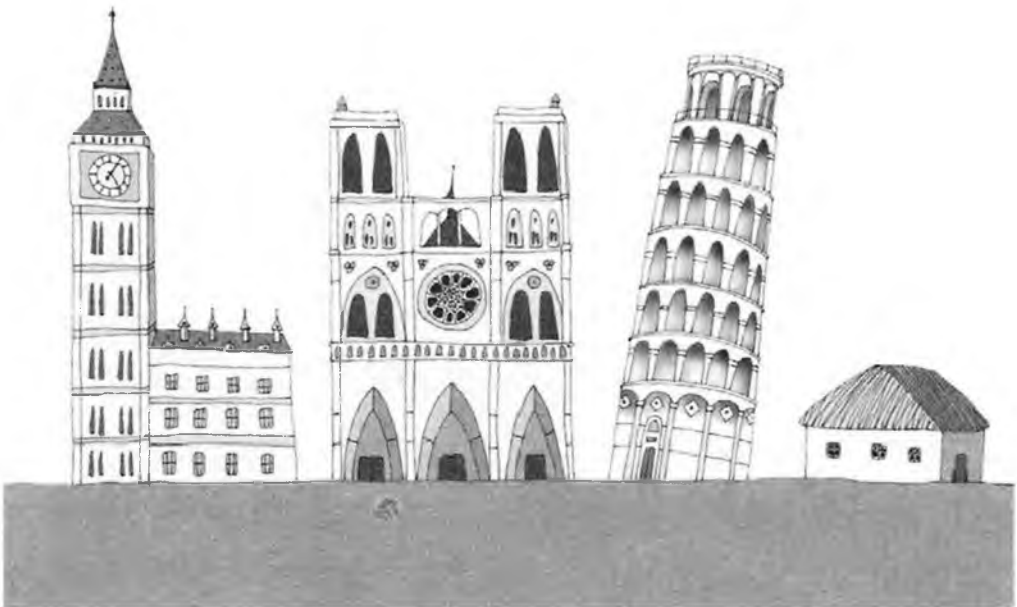
Ще один дуже високий достойник ризикнув публічно покекувати зі Сковороди:

– Шкода, що ти, такий вивчений, живеш, мов божевільний, – без мети і користі для Отчества!

Сковорода пропустив повз вуха те принизливе «тикання» і відповів:

– Що я користі ніякої Отчеству не приніс – то ваша правда. Однак варто зауважити, шкоди ніякої – теж. Зате ви, паничу, в Бога не віруєте і вже цим чимало зла наробили. Бо людина без віри, – як отруйна комаха в природі.

До самої смерті у Сковороди не було ні власної домівки, навіть свого постійного кутка не було. Після повернення з Європи він якийсь час учителював – то в Переяславському колегіумі, то в Харківському. Проте

так ніде і не зігрів місця. У керівництва тексти його лекцій викликали обурення і незрозуміння.

– «Світ спить. Спить глибоко! Упаде, розіб'ється, але не прокинеться. А наставники замість збудити, гладять по голівці: спи, не бійся, головне – місце зігріти», – так розпочалася перша лекція Григорія Сковороди.

Для свого найкращого учня Михайла Ковалинського, майбутнього куратора (ректора) Московського університету, Григорій Савич склав кілька, як він сам написав, сентенцій: що слід робити і знати, аби гідно прожити життя.

«Найкращий путівник у старості – це наука. Бо людину в старості залишає все, крім науки.

Прекрасна і велична любов до чесноти... Де любов до чесноти, там повинна бути гідність.

Маючи друзів, уважай, що ти володієш скарбом.

Прекрасне – важке.

Короткий шлях веде до зла».

Прочитавши вже першу сентенцію, хтось із вас може сказати: та де вона, та старість! Але тієї миті, коли ви сидітимете, скажімо, на іспиті у тій же Києво-Могилянській Академії, і скласти його допоможе маленьке неважливе, на перший погляд, але все ж таке цінне знан-

ня, одержане десь, колись, випадково, у тринадцять років – згадайте добрим словом Григорія Савича.

Останні двадцять п'ять років свого життя Сковорода провів у постійних мандрях по Україні. Його боялись одні і вважали святим інші. Хтось посилав назустріч йому челядь – збрехати, що пана, мовляв, немає вдома, а хтось – сам розчиняв двері і вкривав стіл найсмачнішими гостинцями.

Якось Сковорода погодився вчити протягом усієї зими сина харківського поміщика з кумедним прізвищем Томара (з наголосом на останньому «а»). Розбещений панич під час першого ж заняття зробив учителеві кілька непристойних заяв. Сковорода відповів, що так може думати лише людина зі свинячими мізками. Хтось із лакеїв почув і нашептав поміщиці. Пані, образившись за синочка, здійняла бучу: мовляв, щоб ноги цього непоштивця не було в нашій садибі – бо хто він, а хто ми!

Сімейство Томар (котре з наголосом на останньому «а») саме через це і залишалось якийсь час в людській пам'яті:

– А, це ті Томари, котрі вважали себе вищими від Сковороди? Ну-ну!

...Сільський священик був здивований, коли двадцять дев'ятого жовтня 1794-го року зранку до нього прий-

шов Григорій Сковорода і попросив його висповідати і причастити.

– Час мені вже на той світ, отче, – пояснив він.

– Звідки ви взяли? – ошелешено спитав священник.

– Я знаю: час закінчувати мандрівку. Я вже й могилу собі викопав.

На своєму віку священник не одного прихожанина провів до Бога, але щоб отак – то вперше. Однак він не відмовив шанованій людині – той же вчений, то, певно, й справді знає...

Григорій Савич Сковорода помер надвечір того ж дня в селі Іванівка за сорок верст від Харкова. Там же він і похований. Згідно з його заповітом, на могилі поклали камінь із написом: «Світ ловив мене, але не спіймав».

За кілька років після того як Григорій Сковорода пройшов по Калиновому мосту, розпочалися наполеонівські війни, котрі залили вогнем і кров'ю всю Європу – від Атлантики до Каспію. Так людство «привітало» наступне, дев'ятнадцяте століття. А за ним надійшло двадцяте, котре продовжило і примножило кривавий лік воєн, кожна з яких була ще жахливіша від попередньої.

І лише насамкінець другого тисячоліття від Різдва Спасителя людство нарешті почало розу-яміти Його головну заповідь: усі люди рівні від народження. Відтак – немає у цьому світі вищих прав, ніж права ЛЮДИНИ. Людини, а не держави, царя, пар-

ламенту, влади чи навіть церкви. Права людини – народжуватися і жити вільно, обирати роботу і заняття до душі, а не з примусу, безперешкодно пізнавати світ і самого себе... право, врешті-решт, бути диваком і залишатися самим собою. Усе це ще двісті п'ятдесят років тому провіщав людству мандрівний геній, син і онук українських козаків Григорій Сковорода.

Та багато хто й досі не дослухався до нього.

ВЕЛИКИЙ СВІТ
МАЛЕНЬКИХ СТВОРИНЬ

Ясного липневого ранку, коли сонце вже зігріло землю, Сфекс Лангедокський полишив свою печеру і вийшов на полювання. Місяці вегетаріанського харчування лишилися позаду, настав час згадати, що Сфекс від народження мисливець. Його великі фасетчаті очі помічали все, що діялося навколо, гострий стилет був змащений отрутою, котра миттєво паралізує жертву, – панцир, великі крила... У жертви – Ефіпігери – не лишалось жодного шансу.

Велика неповоротка Ефіпігера спочатку не звернула уваги на мисливця, котрий був значно менший від неї. Вона повільно ворушила щелепами, перебирала довгими ногами і спокійно пережовувала свою їжу. Мовляв, крутиться навколо всіляка дрібнота, на яку й поглянути ліньки.

Проте перша ж атака Сфекса її просто приголомшила. У загривок дичини вп'ялися міцні й гострі щелепи. Різким ривком Ефіпігера скинула з себе мисливця, він відлетів убік, але не впав – у повітрі його тримали великі жовті крила. Сфекс нападав знову, знову... Його ніскілечки не бентежило те, що противник чинить опір – він був упевнений у собі.

Ще одна атака – і мисливець завдає свого контрольного удару. Затруєний стилет влучає точнісінько в груди: туди, де в Ефіпігери нервовий вузол. Одного цього удару досить, аби жертва була паралізована. Тепер можна зно-

ву вхопити її за загривок і зробити кілька контрольних уколів у нервові вузли – на випадок, якщо саме ця здобич виявиться надто сильною для Сфексової отрути.

Пересвідчившись, що впольована Ефіпігера жива, але непорушна, Сфекс узявся до справи, задля якої він, власне, і вийшов сьогодні на полювання. Недостатньо мати запас постійно свіжої їжі – треба ще потурбуватися, щоб її у тебе ніхто не відібрав. І Сфекс заходився шукати місце для нової печери, оскільки дорогу до старої вже розвідали його люті вороги Тахіни.

Місце знайшлося – глибоке урвище, котре хоч і сховане від чужих очей, але сонце туди все ж заглядає. І Сфекс почав копати нову печеру, час від часу відволікаючись для того, щоб відпочити і погрітися на сонечку. А чому б і ні? Уже нема куди поспішати. Йому не завадить ніхто – ні підступний Монодонтомер, ні дармоїд Тахін, ні уїдливі родичі Амофіла (котре, напевне, теж зараз на когось полює) та Бембекс – ну, той узагалі кепський мисливець, він не здатен завдати влучного удару стилетом, а своїй жертві просто скручує голову... От і доводиться йому ловити всіляку дрібноту, на яку жоден справжній мисливець навіть не зверне увагу.

Прокопавши достатньо глибоко, Сфекс ухопив здобич за голову і потяг її до входу печери. Проте тут виявилось, що склепіння недостатньо високе і Ефіпігера

просто застрягне. Що поробиш – доведеться знову копати.

Розширивши вхід до печери, Сфекс повернувся по здобич і... не застав її на місці. Віднайшов аж там, де вполював. Невже отрута не подіяла? Невже Ефіпігера змогла так далеко відповзти?

На жаль, у Сфекса не вистачало сили злетіти з таким вантажем і перенести його повітрям. Тому він знову потяг його по землі.

Ось і печера. Варто перевірити, чи не заліз до неї у Сфексову відсутність якийсь непроханий гість? Бо тоді – прощавай, здобич – нахабно змаламудить так, що й не помітиш.

Сфекс як слід оглянув кожен закуток печери, а коли вийшов із неї... Ефіпігери знову не було на місці! Вона знову лежала там, де він її вполював. Сфекс покрутив головою на всі боки – навколо нікого. І він терпляче потяг свою здобич до печери, сподіваючись, що цього разу не дасть їй утекти, зтягне до печери, закриє вхід до неї так, що жодне чуже око не помітить. І тоді його діти матимуть достатньо їжі для того, щоб вирости великими, такими ж управними мисливцями, як і він сам, Сфекс Лангедокський!

Проте даремно невдаха озирався навколо, – подивився б угору. Бо той, хто забирав його здобич і відносив її на місце полювання, був проти нього ве-

летнем і робив це з цікавості: ану ж, як цей мисливець учинить? Знову потягне неслухняну здобич до печери чи полетить шукати іншу?

Те, що ми вам розповіли – не уривок із фентезі у стилі Толкіна. Описане нами полювання можете побачити й ви, якщо уважно придивитесь до всього того, що навколо вас літає, дзижчить, часом жалить, п'є нектар із квітів і полює одне на одне. Ми маємо на увазі живих істот, котрих, виявляється, на землі набагато більше, ніж тварин, людей, риб, земноводних... одне слово – комах.

І Сфекс, і Амофіла, і Бембекс – це не страховиська з мультфільмів про інопланетян. Це так звані піщані оси, які є і в Україні. Колись у дитинстві ми, збираючи влітку малину, помічали цих комах, котрі теж ласували нектаром і соком із дозрілих ягід. Ми між собою називали їх «малиновими чортиками» – по-перше, за те, що знаходили у малині, а по-друге, за те, що ці прудкі створіння нам ніяк не вдавалося впіймати.

Літо добігало кінця, малина була з'їдена, ми поверталися до навчання, у шкільних клопотах забували про радощі

літа: теплу землю під босими ногами, походи «на рибу» до світанку, солодку, припечену сонцем, малину і, звісно, «малинових чортиків», що весело кружляли серед кущів.

І лише одного разу, розгорнувши товсту книгу французького ентомолога Жана Анрі Фабра «Життя комах», ми дізналися, що наші «малинові чортики» – оце вони: сфекс, амофіла та бембекс. І оси ці, хоча людей і не жалять, по суті своїй є запеклими мисливцями. Ефіпігера – виноградний коник, котрий проти сфекса – як дракон проти лицаря з роману. Ну, а монодонтомери і тахіни – взагалі дрібні мушки, котрі, хоч і маленькі, але добряче докучають комахам, значно більшим від них.

Жан Анрі Фабр, котрого ще за життя називали патріархом науки, народився 21 грудня 1823-го року в селі Сен-Леон, що у французькій провінції Провансаль.

На місцевому діалекті «фабр» означає коваль. Етнографи кажуть, що це – одне з найпоширеніших у Європі прізвищ, як Ковалі та Коваленки в Україні, Ковальські у Польщі, Кузнєцови в Росії, Сміти у Великобританії, США та Канаді, Шмідти в Німеччині...

Походження родини Фабрів відповідало родовому прізвищу – цілком робітничо-селянське. Сім'я не

мала жодних статків, окрім дітей, котрих, як відомо, треба годувати. Тому, коли народилася чергова дитина – маленький Фабр, старшого – Жана Анрі – аби не крутився під ногами, відіслали до бабусі в гірське селище Малаваль.

Малому пощастило. Перші роки його життя пройшли серед незайманої природи гір і передгір'я. Бабуся не докучала йому повчаннями і пересторогами, а відтак Жан Анрі з ранку до ночі займався тим, що йому було цікаво, і тим, що йому було найкраще видно з висоти його, поки що невеличкого, зросту: а що це там у траві і в кущах дзижчить, шарудить, копирсається і безперервно кудись біжить або летить?

На схилі років Жан Анрі Фабр зізнається: «З дитинства, скільки я себе пам'ятаю, жуки, бджоли і метелики постійно були моєю радістю. Крильця жуків і крила махаона викликали у мене захват. Я йшов до комашки, як метелик-капусниця до капусти, як кропивниця до будяка».

Завважте: Фабра захоплювало, що маленька комаха може те, чого не може людина – літати. Перший незграбний літачок братів Райт здійнявся в повітря – і то лише на кільканадцять секунд – за три дні до 80-річчя Фабра.

На жаль, безтурботне життя маленького Жана Анрі серед природи закінчилось у 1830-му році, коли тато Фабр згадав, що старшому синові час іти до школи.

Кажуть, перший учитель запам'ятовується людині на все життя. Жан Анрі свого першого наставника не раз згадував незлим тихим словом. Бо метр П'єр Рікар (так його звали) був типовим на ті часи сільським провінційним педагогом. Зарплати, яку він одержував від департаменту освіти, хронічно не вистачало, тож доводилося підробляти перукарем, а ще – тримати цілу купу того, що нахабно кувікає, мекає, бекає і, ясна річ, вимагає їсти. Відтак уроки метра П'єра були приблизно такі:

– Діти! Слухайте мене! Перший клас учить напам'ять вірш, той, що на двадцять другій сторінці. Другий

розв'язує задачки з арифметики від номеру десять і до п'ятнадцятого. Третій клас співає «Марсельєзу», бо у нас скоро буде інспекція, то щоб не осоромилися. А четвертий – піднялися і бігом за мною! Ви, свинтуси, і так нічого не знаєте, тож бодай допоможете нагодувати моїх поросяточок.

Звичайно, як тільки метр зі старшими дітьми зникав за дверима, ніхто вже нічого не вчив, не розв'язував і не співав. І не тому, що учні були ледачими. Просто вони вже давно усвідомили: їм, дітям перукарів, ковалів, пекарів, виноградарів, не світить нічого кращого, ніж доля їхніх батьків.

Родина Фабрів не вирізнялася з-поміж інших: з усіх сил намагалася видряпатися зі злиднів, але це ніяк не вдавалося.

– Розводьмо кроликів, – пропонував батько.

Викопували глибоку яму, в неї запускали пару кролів, усією родиною рвали для них траву, уважно слідкуючи, щоб туди не втрапили випадково конюшина і чорний полин... тваринки росли, множилися, здавалося – ще трохи і життя налагодиться. Проте тут якимось вітром заносило пошесть, від якої всі кролики гинули – і для Фабрів знову наставали скрутні дні. Утім, батько не впадав у відчай:

– Ми переїдемо туди, де є річка, і будемо розводити качок!

І родина знімалася з насидженого місця, переїжджала... так, біля річки дуже добре почувалися качки і гуси: вранці їх виганяли до води, де вони самі себе годували, виловлюючи на глибокому дрібну рибку і пуголовків та дзьобаючи на мілкому ряску. А ввечері згряя сама повагом поверталася додому. Малому Жану Анрі треба було лише слідкувати, щоби каченят не крали сусідські коти і собаки.

Та крім котів і собак, були ще тхорі й лисиці, котрі вночі підкопували стіну пташника і могли за раз витягти всю зграю. Не допомагали навіть пастки – хижакі їх майстерно минали. Господарі влаштовували нічні чергування – кілька ночей було тихо. Та коли вже здавалося, що небезпека минула, хижакі поверталися – і на ранок усе подвір'я було вкрите закривавленим пір'ям.

Та батькові хтось сказав, що в Родезі жити легше, ніж у Сен-Леоні, – і родина Фабрів знову збиралася в дорогу. Ясна річ, що й у Родезі не було медом помазано, доводилося знову перебиватися від одного випадкового заробітку до іншого.

Це маленьке містечко ввійшло до шкільних підручників Франції завдяки витівці Фабра, після якої він остаточно переконався, що немає на світі кращих створінь Божих, аніж комахи: жуки, метелики, оси, джмелі, бджоли... одне слово – вся ота кумедна малеча, котра не вимагає, аби за нею доглядали.

У шкільного вчителя в Родезі не було поросят. Гірше! У нього були індики. А щоб ви знали – немає на світі капосніших, вередливіших і дурніших птахів, аніж оці. Ну хіба що гуси – але вони хоч самі себе на воді годують. А цим же – подай та ще й запроси, а потім тікай! Бо, крім усього, індики ще й задерикуваті. І дуже боляче дзьобають.

«Індичий учитель» примушував хлопчиків доглядати індичат. І це було найгірше. Відганяти шулік, які весь час кружляють над майданчиком біля школи, – то ще нічого. Та ж не встигнеш подих перевести, як учитель уже кричить із вікна:

– Жане! Зажени індичат у тінь! Не бачиш – сонце припікає.

– Жане! Вижени індичат на сонце. Не бачиш – мерзнуть!

– Жане! Зажени індичат до хліва, бо вітер!

– Жане! Вижени індичат із хліва, бо їм там сиро!

Жане, Жане, Жане! Зажени-вижени, зажени-вижени... Отака шкільна наука. А до того ж ці малі паскудники мають дурну звичку зашпортатися у траві або під кущем – а ти їх шукай. А вчитель кричить, а його жінка верещить, а однокласники сміються, а великі гиндики на додачу підкрадаються ззаду і боляче щипають за голі литки.

– Метре, чому ви не обгородите лужок? – питали сусіди.

– А навіщо, коли у мене учні є, – відповідав хазяйновитий метр.

Розплата застала ощадливого пташника тоді, коли він на неї аж ніяк не чекав. Він визирнув у вікно, щоби дати чергову цінну вказівку пастушкам – і остовпів! Усі до одного дорослі індикки рівними рядами лежали непорушно на траві, сховавши голови під крила.

– Ой, лишенько! Що це з ними? Що за хвороба – не знаю!

А мусив би знати, бо ж учитель. Нічого страшного з тими індіками не сталося. Просто Жану Анрі і його товаришам остогидло панькатися з осоружними, дурними, капосними та ще й задерикуватими птахами. Тож

вони переловили їх по одному і акуратно повстромлювали кожному голову під крило. Індики одразу позасинали, і щоб їх розбудити, достатньо було просто витягти голову з-під крила. Це, до речі, знають усі сільські діти. А якщо не знав учитель – то навіщо він узагалі брався до тих індиків?

П'ятий клас Жан Анрі закінчив уже в Тулузі. І на цьому його шкільне навчання завершилося. Про свого останнього шкільного вчителя у Фабра залишилися лише гарні спогади. Тулузький метр не змушував учнів доглядати своїх поросят, курей, гусей, кіз чи індиків. Він їх просто не тримав і весь свій вільний час присвячував дітям. За цей останній рік свого дитинства Жан Анрі не просто дізнався більше, ніж за весь попередній час навчання, – навчився, власне, вчитися – і це йому сподобалось.

Родина все ще жила у злиднях, тож син, беручи приклад із батька, хапався за будь-яку роботу, що могла принести бодай невеликі гроші. Про навчання довелося забути. Часом, здавалося, робота була занадто важкою для дванадцятирічного хлопчика. Якщо продавати лимони на ярмарку чи бути наймитом на фермі – це ще сяк-так, то розвантажувати баржі або працювати нарівні з дорослими в артілі по вкладанню залізничного полотна – таке не кожному під силу. Та доводилося. У той час не лише Жан Анрі, а й чимало

його ровесників заробляли на хліб саме таким чином. І нікого це не дивувало.

Усі здивувалися, коли малий Фабр, побачивши оголошення про конкурс на стипендію в навчальному закладі Еколь Нормаль, що в місті Авіньон, покинув роботу і рушив складати іспити. А ще більше здивувалися, коли він ті іспити не просто склав, а склав набагато краще за інших.

– Це ж треба! – розводив руками батько. – У нього і шкільної науки путньої не було, бо ми ж увесь час переїжджали.

І справді – звичної шкільної науки в сучасному розумінні цього слова Жан Анрі не мав. І не лише тому, що весь час доводилося відволікатися на роботу на вчителевому обійсті. У ті часи для шкіл Франції – та й решти країн Європи, включно з Російською Імперією – не було єдиних підручників і шкільної програми. Кожен педагог, як тоді казали, метр, учив так, як уважав за потрібне. Тому коли після чергового переїзду з'ясовувалося, що в місцевій школі вже давно пройшли те, про що в попередній і не починали говорити – малому Фаброві залишалося одне, щоб не записатись у хронічні двієчники, – надолужувати все самотужки. Що він, до речі, й робив.

Відтак – завдяки вступу до Еколь Нормаль (власне – нормальної школи) Жанові Анрі вже не потрібно

було тинятися в пошуках заробітку: на три роки він виборов право на безкоштовне навчання, харчування і дах над головою. А після закінчення – диплом учителя. І постійну роботу.

Тоді йому ще не виповнилося й тринадцяти. Попереду було ще вісімдесят років життя. І якого життя! Майбутній світової слави ентомолог, себто, дослідник світу комах, про це навіть не підозрював. Він був щасливий із того, що має можливість учитися по-справжньому – і мати від цього задоволення.

ЩО БУЛО ПОТІМ

Легкість, із якою Фабр засвоював знання, його мало не підвела. Одного разу на початку другого року навчання його викликав до себе директор школи.

– Жане Анрі! – суворо заявив він, насупивши брови. – Ти ледарюга! Твої однокласники сидять за підручниками день і ніч, а ти? Учора ти весь день прогуляв за містом на лузі, позавчора тебе бачили на винограднику, – будь ласкавий, скажи, що ти там робив? Ворон відганяв? Май на увазі: якщо ти не складеш іспити, вилетиш зі школи, і я не подивлюся, що ти хлопець здібний! У тебе розумна голова, та дурневі дісталася!

Хіба поясниш директорові, що йому немає потреби висиджувати за підручниками день і ніч, бо досить лише раз прочитати – і все запам'ятав; що за містом на лузі він якраз і спостерігав, як полює лангедокський сфекс, а потім кільканадцять разів забирав у нього здобич, щоб подивитись: як поведеться малий мисливець? Хоч директор – людина непересічна, але і він може не зрозуміти свого учня. Як не бачили сенсу в його заняттях випадкові перехожі:

– Подивіться: годину ми йшли туди, зараз вертаємо назад, а він і досі стоїть навкарачки! Бідолаха! Щось у нього з головою.

Звичайно, покрутити пальцем біля скроні набагато простіше, ніж підійти, стати поряд, нехай навіть навпочіпки, і побачити дивовижне полювання лангедокського лицаря на дракона-ефіпігеру.

Відтак – він нічого не став пояснювати. Та факт залишався фактом – Жан Анрі Фабр одержав виклик і мусив цей виклик прийняти.

Протягом одного семестру другого курсу він засвоїв увесь навчальний курс і склав усі випускні іспити. За всі три роки. Екстерном. У неповні чотирнадцять він здобув право бути учителем!

– І що тепер, Жане Анрі? – розвів руками директор. – Що накажеш з тобою робити? Випустити тебе зі школи, та ще й посеред навчального року, я не маю права, оскільки тобі належить пробути у ній три роки, значить, і маєш бути три роки... Добре! Я знайду тобі справу.

І таки знайшов. Роботу, за яку учень згодом не раз дякував своєму наставникові. Директор доручив Жану Фабру розібрати і систематизувати численні наукові видання і тексти зі шкільної бібліотеки, написані давньоогрецькою мовою та латиною. Тож, природно, довелося юнакові цими мовами оволодіти – якомога швидше і досконаліше.

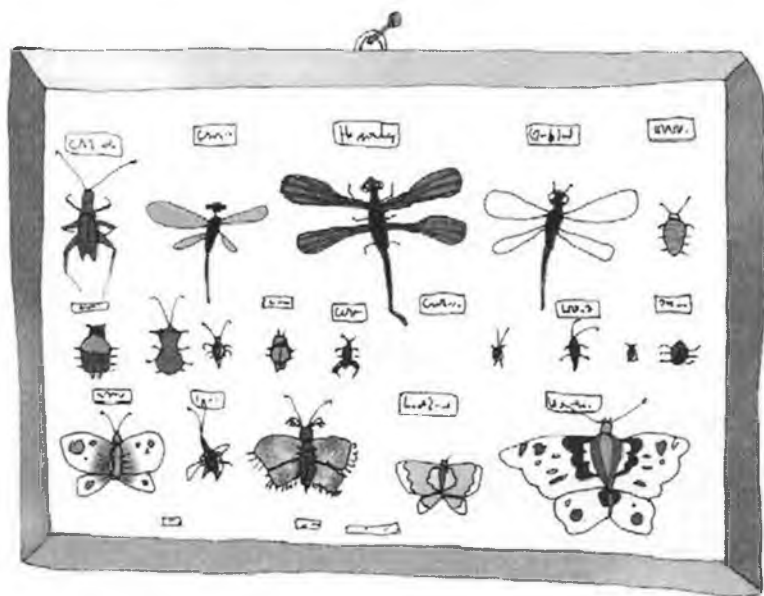
Усупереч твердженням деяких істориків і навіть енциклопедичним статтям, включно з французькими, Жан Фабр не одразу після закінчення Еколь Нормаль присвятив себе ентомології. Він починав учителем хімії, оскільки в першій школі, до якої він потрапив за призначенням, інших вакансій не було. З тієї ж причини йому довелося невдовзі скласти іспит на викладача математики. А коли він одружився і народилися діти, то з'ясувалося, що навіть подвійної вчительської зарплати замало для людини, яка має забезпечувати сім'ю.

Проте він не став розводити кроликів або гусей. Фабр розумів, що єдиний вихід для нього – вчитися ще! Відтак до дипломів викладача природознавства, хімії та математики невдовзі додався диплом учителя фізики. Проте – й цього виявилось замало для нормального існування родини Жана Анрі. Тому він, не роздумуючи, погодився їхати працювати у справжнісіньку французьку глибинку – невеличке місто Аяччо на острові Корсика. Інших бажаних на це місце не було. І знаєте чому? Бо саме в Аяччо в 1769 році народився такий собі Поліо Буонапарте, котрий у 1804 році проголосив себе імператором Франції Наполеоном Бонапартом. Щоправда, 1849-го року, коли Фабр приїхав працювати на Корсику, монархічна династія Бурбонів, яких тіпало від самої лише згадки про знаменитого корсиканця, була вже рік як повалена. Однак, за звичкою, на ті часи мало

хто ще наважувався зіпсувати свою кар'єру згадкою проте, що жив і працював на батьківщині «узурпатора, тирана, жалюгідного провінційного нахаби». Крім Фабра, для якого такі «подробиці» нічого не важили.

Сьогодні, з погляду вічності, вже можна стверджувати, що на Корсику Фабра завела сама Доля. Саме там він познайомився зі світової слави ботаником Еспрі Рекіаном, котрий вивчав рослинний світ острова. Фабр і Рекіан потоваришували, і невдовзі молодий учитель, блискавично засвоївши принципи наукової систематики рослин, став помічником видатного вченого. Ця дружба тривала два роки. 1851-го року Рекіан раптово помер, але встиг заповісти Фаброві свій багатющий науковий архів.

Тепер залишалося зробити один-єдиний крок – від рослин, які надають притулок, захист і їжу комахам,

до вивчення власне комах. Авжеж, Еспрі Рекіян зробив своєму учневі не один коштовний подарунок.

– Ботаніка, мій юний друже, – казав він, – вивчена, упорядкована і більш-менш систематизована. А от світ комах, як на мене, – це й досі – майже суцільна біла пляма.

А чому? Фабр знайшов відповідь на це питання:

– Ентомологи зазвичай чинять так: беруть комаху, наколюють її на довгу тонку шпильку, приколюють у коробку з корковим чи торф'яним дном, прикріплюють під нею етикетку з латинською назвою і на цьому заспокоюються.

Мене не задовольняє такий спосіб вивчати комах. Що мені до того, скільки члеників у вусиках або жилок у крилах, волосинок на черевці або на грудях тої чи іншої комахи? Я лише тоді її знатиму, коли вивчу спосіб життя, інстинкти, звички.

У 1852 році в життя Фабра знову – і не востаннє – втрутився департамент освіти. З метою економії коштів навчальний курс для учнів провінційних шкіл був скорочений, а відтак, і зарплати вчителів знову опустились, як зараз кажуть, нижче прожиткового мінімуму. На додачу Фабр захворів на екзотичну для Європи малярію і мусив перебратися з острова на континент, але вже не скромним провінційним учи-

телем, а видатним перспективним вченим-першовідкривачем.

Статтю Фабра про піщаних ос амофіл, які винищують головного шкідника полів – озиму совку, – надрукував паризький природничий журнал. І вона викликала справжню сенсацію не лише серед учених, а й серед звичайних, безмежно далеких від проблем ентомології людей.

– Ви відкрили новий світ! – дивувались науковці. – Адже ваші попередники вивчали насправді МЕРТВУ природу. Ви перший, хто досліджує її ЖИТТЯ!

– Ви змусили нас опуститися на коліна в траву! – вигукнув, звертаючись до Фабра, його земляк-поет, лауреат Нобелівської премії Фредерік Містраль.

– У ваших розповідях про життя комах набагато більше тем для роздумів, ніж у багатьох сучасних художніх романах, – це відгук майбутнього прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо.

Звісно, не мовчали і скептики, бо як же без них, особливо, коли йдеться про справді талановитих людей:

– А скажіть, будь ласка, щодо цих ваших амофіл, якщо вони такі корисні, що винищують шкідників, то чому б нам не розводити їх, як ми розводимо бджіл?

– А тому, – Фабр пояснював спокійно і терпляче, як дітям у школі, – що піщані осі не живуть роями, як бджоли. Вони – самітники. Кожна оса живе сама по собі. І не дозволить, щоби нею керували.

...Ставши дорослим, він не забував, як то воно – бути дитиною. Саме за це і школярі, і власні діти любили його.

Ну як же не любити тата, який, побачивши у сина в руках черв'яка, не кричить: викинь негайно цю гидоту! – а розповідає, що то за черв'як.

– Дивись, – показував Фабр маленькій доньці, – це хороший жучок, він людям не шкодить, його кривдити не треба.

І доня, яка вже хотіла наступити на яскраво-червоного жучка-солдатика, обережно прибирає ногу.

– А ось це – озимий черв'як (гусінь озимої совки, – авт.). Він дуже шкідливий. Він на полях усе нищить.

За якийсь час доня кричить:

– Тату, тату, глянь, яка славна комашка! Вона шкідливого черв'яка кривдить!

Славно комашка – як ви вже здогадалися, піщана оса амофіла.

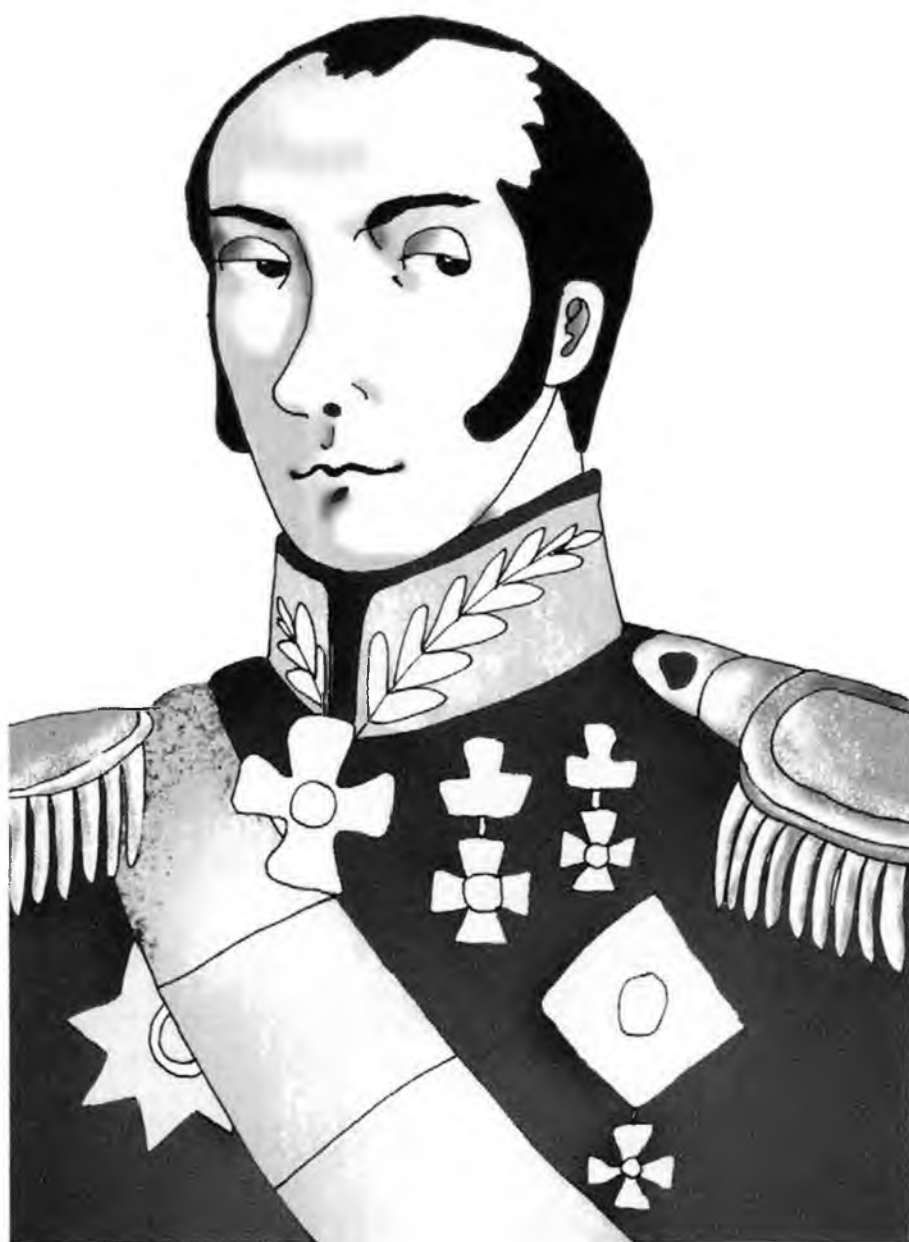
Сучасники вважали, що Фабр так ніколи й не подорослішав. Уважали, звісно, зі своєї, дорослої точки зору. Багато хто і досі не розуміє, наприклад, чому він, ставши кавалером найвищої французької нагороди – Ордену Почесного Легіону – не вимагав собі навіть тих пільг, які йому належали за статусом відзнаки. Або, наприклад, чому категорично відмовився стати вчителем і наставни-

ком принца-спадкоємця імператорської династії. І нарешті – чому не поклопотався про висунення його на здобуття Нобелівської премії. Адже серед його друзів і відданих шанувальників було чимало Нобелівських лауреатів, котрі самі пропонували це зробити!

Жан Анрі Фабр прожив дев'яносто два роки. А в 1924-му перед його будинком у Сен-Леоні поставили бронзовий пам'ятник на повний зріст: Фабр із лупою в руці вивчає колону гусені шовкопряда.

1943-го року гітлерівці, які окупували на той час Францію, знесли пам'ятник і відправили його на переплавку. Однак на глухій станції залізничники учасники Опору викрали скульптуру і надійно заховали її. Одразу після визволення Франції від фашистів пам'ятник урочисто відкрили знову. Пам'ятник людині, яка відкрила людству дивовижний і неймовірно цікавий світ комах.

ДОЛЯ НА ПЕРЕХРЕСТІ

Упродовж усього вісімнадцятого століття і добрячу половину дев'ятнадцятого, аж до епохи перших залізниць, кінні екіпажі рухалися повільно, проте люди дорослішали швидко. Бо то були часи, коли на гарматних стволах і лафетах карбували гасло: «Останній доказ королів». І ці королі, імператори, цісарі, царі, герцоги, ерцгерцоги, курфюрсти у численних війнах, лік яким втратився, кроїли і перекроювали не лише стару Європу, а й увесь світ.

У ті часи військовий однострій був звичним одягом чоловіків, а українські дівчата взяли моду чіпляти до намиста з коралів батьківські бойові нагороди. І то вважалося круто!

Проте навіть на ті часи військова кар'єра Петра Котляревського визнана була неймовірною.

Це тепер місто Куп'янськ усі в Україні знають – завдяки потужному залізничному вузлу. А коли двадцять третього червня 1782-го року в селі Ольховатка, що неподалік, в родині священника Степана Котляревського з'явився на світ хлопчик, охрещений Петром, то Куп'янськ лише три роки як здобув статус повітового містечка. Навіть досвідчені візники фельд'єгерських «трійок» довго не могли втямити, де ж він, той Куп'янськ.

Недаремно ще наші мудрі предки вважали, що ім'я дитини визначає її подальшу долю. Петро – дав-

ньогорецькою означає «камінь», «скеля». От і судилося Петрові Котляревському здобути звитягу серед гір та скель і уславитися характером міцним, як камінь.

А почалося все взимку 1792-го року. З Києва до свого гарнізону на Кавказі поспішав підполковник Кубанського єгерського корпусу Іван Лазарєв. Шлях його лежав через Куп'янськ, але, як ми вже згадували, містечко це і вдень важко було надібати. А тут – ніч, та ще й завірюха зірвалася. Сніг падав не м'який і лаптий, а дрібний, як пісок, і колючий; він сік, наждаком здирав шкіру на обличчі, набивався в очі, ніс, рот, не давав дихати.

Візник шарпав коней то ліворуч, то праворуч, аж доки ті вибилися з сил і зупинилися. Та й візник не міг і кроку ступити – бо сніг засліплював очі, а вітер валив з ніг.

– Певно, ваші високоблагородія, – звернувся він до підполковника і його ад'ютанта, – така наша доля: отут серед степу ночувати.

– Дай Боже – дочекаємося, доки розвидниться, заметіль ущухне, – погодилися підполковник із поручиком. Проте вітер так розлютувався, що продував наскрізь товсті баранячі кожухи і хутряну повсть, якою загорнули ноги.

А тут ще одна придибенція – вовки! Обступили сани з усіх боків, та ще й виють! Офіцери за пістолі – куди

там! Пальці до стволів примерзають, їх так закоцюбило, що й курок не зведеш.

На щастя, коням переляк нової сили додав. Рвонули – і понесли навпростець, не слухаючись ані віжок, ані батога.

– Не чіпай! Краще молись! – гукнув візникові Лазарєв. – Одна надія на них, на коней надія. Може, винесуть...

Благі сподівання обірвала невелика, але геть засипана снігом балка. Коні влетіли в неї – і майже потонули в снігу. Загрузли. Стали.

Та диво – вовки десь зникли. Навіть оддалік виття не чутно. Зате крізь снігову пелену долетів далекий, але кличний дзвін.

– Церква! – здогадався підполковник. – Хтось із дзвіниці на порятунок калатає. А раз церква – то й село. Ну, слава Богу! До житла доберемося – поставлю свічку за здоров'я дзвонаря, хто б він не був.

Певно, і коні відчули, що порятунок близько. Ледве переставляючи ноги, вони все ж зрушили з місця сани і спершу пішли, самі пішли, без «гаття-вйо!», а далі й побігли. Їх наче підганяв передзвін, що долинав з темряви: «Тут-люди-люди-тут! Сю-ди! Сю-ди!» Чиясь рука невтомно розгойдувала било – серце хоч і невеликого, але лункого дзвона.

Дісталися швидко. Церква стояла на краю села, а біля неї, як водиться, жив і священник. Зустрівши несподіваних гостей, він узявся готувати чай.

– А хто це там у вас, отче, на дзвіниці калатає? Спаситель наш.

– А то син мій, отрок Петро. Малий, але вже риторику в бурсі студіює. На вакації приїхав.

– Раз малий, чого ж ви його, отче, в науку віддали? Хай би дома посидів, біля мамки ще грівся.

– Та тут така справа – не сидиться йому. Допитливий надто, питаннями всіх нас замучив. І чому одна трава росте швидше, а інша повільніше, і як люди вночі та в морі дорогу по зорях знаходять, і чому всі люди народжуються однаковими, а виростають різними...

– Не змерзне він там, на вітрі?

– Його радість гріє, що він людям дорогу вказує. Від лютої смерті в степу та на морозі рятує. Тож я йому й кажу: «Дзвони, синку, може, колись долю свою видзвониш».

Тим часом вітер ущух, і за якийсь час до хати зайшов хлопчик, як з'ясувалося потім, неповних десяти років, розпашілий од морозу. Увічливо привітався. Підполковник Лазарев обійняв малого, розцілував і поцікавився:

– Як там тобі, на дзвіниці, та ще й вночі – не страшно?

– Та ні. Тільки втомився трохи... бо було важке, його мотузком розгойдувати – то як дрова рубати. Шкода лише, що заметіль – зірок не видно.

– Зірок?

– Так! Коли з землі на них дивишся, то одне. А з дзвіниці, та ще й такої ночі, то здається, наче ти серед них лешиш. Знаєте, я на дишли Великого Воза біля середньої великої зірки ще маленьку надивився.

– Та велика зірка, отроче, по-вченому називається Міцар. А та, що біля неї, – Алькор. Якщо ти її роздивився, то, значить, зір добрий маєш. А Полярну зірку знайти можеш?

– Аякже! Полярна зірка остання в дишлі Мало-го Воза.

Уже давно заснули потомлені ад'ютант і візник, та й батюшка з матушкою треті сни додивлялись, а бойовий командир і малий попович сиділи за столом під образами і тихенько розмовляли – аж до світанку.

Лазарєв розповів малому, що служить під командуванням генерал-аншефа Суворова, того, що турків з Ізмаїлу вибив, і що у нього в єгерському корпусі самі українські козаки. З тих, що колись аж за Дунай пішли з останньої Запорозької Січі. А оце повернулись – і на Кавказі служать.

– А чому на Кавказі, а не вдома? – подивувався Петрусь.

На це, здавалося б, просте запитання старий вояк відповіді так і не дав, лише послався на царицину волю. А потім запитав:

– І не нудно тобі у твоїй бурсі?

– Та ні. Ми вже риторику пройшли, скоро гомілетуку будемо пізнавати. Цікаво, звісно... Тільки я б хотів більше про полководців дізнатися. А нам усе про святих і мучеників...

Сказав, зітхнувши, і крадькома на лазарєвські ордени поглянув. Підполковник той погляд піймав, усміхнувся і мовив:

– Ти мене врятував, я твій боржник. Не забуду. Чекай звістки. А поки що – вчи свою риторичку з цією... як її... гомілетикою. Може, знадобиться колись.

Не минуло й року від тої події, як знову залетіла до Ольховатки фельд'єгерська «трійка». Лиш не тому, що заблукала. Бо кур'єр в однострої з аксельбантами був посланий до ольховатського священика з рескриптом: «Збирайте, отче, сина свого, отрока Петра, на військову службу. На Кавказ. До його високоблагородія, вже генерала Лазарева».

На ті часи, згідно з законами імперії, повнолітньою людина вважалася в двадцять один рік. Саме в цьому віці, як тоді казали, забривали лоба в солдати. Щоправда, офіцери, переважно дворянські діти, записувалися в полк мало не від народження. Хоча з'являлися там вже тоді, коли виповниться той же двадцять перший рік. Проте вислуга йшла, і паничі, не понюхавши пороху, одразу чіпляли на плечі погони підпоручиків, а то й поручиків.

Петра Котляревського офіційним наказом зарахували рядовим Кубанського єгерського корпусу тридцятого березня 1794-го року. Йому ще не виповнилося й дванадцяти років. Напевне, він був наймолодшим солдатом війська цариці Єкатеріни II.

За всю довжелезну історію російської, а згодом Красної армії лише один-єдиний раз хлопчикам-

підліткам офіційно дозволили служити у війську разом із дорослими. Так був створений у 1942-му році корпус юнг «Робітничо-селянського червоного флоту». Та в юнги брали лише з чотирнадцяти років. У період навчання і в перші роки служби вони мали статус вільнонайманих, себто – цивільних. І лише в сімнадцять приймали військову присягу.

А Петро Котляревський у неповні дванадцять став повноправним солдатом. Прийняв присягу, був зарахований на казенне забезпечення і відбував службу нарівні з дорослими. Щоправда, він мав один привілей. Петро жив не в казармі, а на службовій квартирі генерала Лазарева. Своїх дітей у того не було, тому до хлопчика, рятівника свого, він прикипів усією душею.

Військові історики (що за дивні люди, ці дорослі!) про перші роки служби отрока Котляревського згадують мимохідь. А даремно! Бо проминають найцікавіше.

От, наприклад, у будь-якій армії – і колись, і нині – молодий рекрут перед тим, як прийме присягу і стане повноправним вояком, мусить пройти відповідний

вишкіл. А що це означало для дванадцятирічного хлопчика?

Корпус, яким командував благодійник і названий батько Петра – генерал-майор Іван Лазарєв – був не звичайним підрозділом, а єгерським. Кажучи по-сучасному – спецназ! До того ж, особливий – для війни в горах. Тож муштрували там солдатиків – ой-ой-ой!

Російська армія мала тоді на озброєнні рушниці з кременевим запалом. Заряджалися вони з дула, важили приблизно чотири кілограми (нічого собі гантельки!) і були завдовжки півтора метри. У вісімнадцятому столітті середній зріст людини не набагато перевищував оті півтора метри. Уявили собі хлопчика з таким ось важким і довгим одороблом на плечі? Але то лише квіточки. Ще важче доводилося заряджати таку от кременеву рушницю:

Перше: поставити рушницю вертикально і витягти шомпол – стержень для забивання набоїв з кріплення під стволом.

Друге: дістати з сумки чи спеціального поясу патрон. Ні, не той, що зараз, а паперовий циліндрик, зав'язаний з обох боків. Більшу його частину займав відміряний заряд пороху, далі куля і пиж – пучок повсті.

Третє: обережненько відірвати кінець патрону (часто-густо це робили просто зубами) і висипати порох у ствол. Але не весь! Частину слід було залишити,

аби насипати на так звану «полицю». Про неї – трохи далі.

Четверте: з допомогою шомполу загнати у ствол пиж, потім перевернути рушницю горизонтально, насипати на спеціальну полицку в тильній частині ствола рештки пороху, так, аби він заповнив отвір запалу. Потім закрити полицку спеціальною пластинкою, щоб порох не розсипався.

П'яте: ще раз поставити рушницю вертикально, знову ж таки, за допомогою шомполу закотити кулю в ствол, аж до пижа, зім'яти рештки паперового патрону і тим же шомполом запхати його у ствол до кулі, щоб вона випадково не викотилася.

Шосте: лише після всього цього звести досить таки тугий затвор і приготуватися до пострілу.

По команді: «Вогонь!» або «Плі!» належало відсунути пластинку, що прикривала отвір запалу, і натиснути курок. Кремінь ударяв об спеціальну сталеву скобу, висікав іскри, які займали порох на полицці, вогонь через отвір запалу втрапляв до порохової камери – і нарешті лунав постріл!

Віддача у кременевої рушниці була такою потужною, що невправного стрільця часом збивало з ніг, а то й ламало ключицю. Тому деякі солдати хитрували: насипали менший заряд пороху. При цьому куля летіла

не так далеко. Такі «вольності» повинні були упереджувати сержанти.

Стріляли в ті часи з кременевих рушниць переважно з двох позицій: навстоячки або з коліна. Тобто – важезна, незграбна горгопина висіла на руках безвусого солдатика без будь-якого упору.

І найголовніше: всі ці чітко визначені дії виконувалися по команді: «Заряджай! Цілься! Плі!», стоячи на повний зріст, під шаленим вогнем з ворожого боку.

Маленька дрібничка: прицільна дальність кулі з такої рушниці не перевищувала двохсот метрів. Процес заряджання тривав навіть у досвідченого солдата близько хвилини. Тож коли ворог атакував лазаревських єгерів, навіть найвправніші пластуни встигали зробити щонайбільше два постріли, а потім лунала ще одна, найстрашніша на тих війнах команда: «Багнети примкнути! В атаку!»

Генерал-аншеф, невдовзі фельдмаршал, а насамкінець генералісимус Суворов рушницю як вогнепальну зброю відверто зневажав. У його пам'ятці «Наука перемагати», котру кожен рекрут мусив знати напам'ять, було дослівно виписано: «Куля – дурна, багнет – молодець!», «Куля схибить – багнет не схибить!», отож – «Багнетом коли, прикладом бий!»

Осягнули? Відчули Петрусеву солдатську науку? А тепер додайте до цього вміння лазити ске-

лястими урвищами без звичного для сучасного альпініста обладнання, маючи за спиною важезний ранець із телячої шкіри та ще й скручену в скатку важку й довгу, аж до землі, шинель.

Тут і старші парубки не витримували. А колишній бурсак не просто витримав, а й здав іспит на звання сержанта. Тобто – у свої тринадцять років Петро Котляревський уже командував нехай невеликим, але підрозділом гірських єгерів, українських козаків із діда-прадіда.

Можна було би подивуватися: як це дорослі професійні вояки беззаперечно слухаються свого безвусого командира, який їм усім навіть плеча не сягає. Проте слухалися! І любили. Може, тому, що нагадував їм синів, залишених у станицях на Кубані. А може, тому, що Петро зумів знайти з ними спільну мову. Ось де придалася бурсацька наука гомілетика – від латинського *homileo* – розмовляю, себто, розділ християнського богослов'я, котрий вчить священика бути переконливим у своїх проповідях.

А тим часом у далекій Ольховатці вечорами сумно зітхали тато і мама Котляревські:

– Як там наш Петрусь? Чи побачимо його ще колись?

– Дай Боже, матінко, дай Боже... пам'ятаєте, що нам той кур'єр говорив? Мовляв, повернеться ваш син генералом, при орденах і з пенсіоном!

– Аби живий вернувся...

Будемо відверті – шансів повернутися живим у своє рідне село сержант Петро Котляревський практично не мав. Бо не встиг він навіть обновити шеврони на рукавах однострою, як на Кавказ знову прийшла війна. 1795-го року багатотисячне військо перського шаха вщент розгромило армію тоді ще незалежної Грузії, залило кров'ю цей благословенний край і увійшло, як кажуть військові, у безпосереднє зіткнення з передовими частинами російської армії. Розпочалася російсько-перська воєнна кампанія, яка тривала, з невеликими перервами, аж до 1826-го року.

Пізньої осені 1795-го року сержант Петро Котляревський разом зі своїм підрозділом прийняв бойове хрещення. Командуючий російськими військами на Кавказі генерал Зубов вирішив обійти персів уздовж західного узбережжя Каспійського моря, аби вдарити їм у тил. Цей шлях перекривала потужна фортеця Дербент із сильним, добре озброєним гарнізоном. Вояки генерала Зубова і єгері Лазарева розмели перські підрозділи на підступах до фортеці і взяли її штурмом. Про цей перший у своєму житті справжній бій Котля-

ревський на схилі віку згадував лише однією фразою: «Тоді я вперше почув, як свищать біля скроні ворожі кулі».

Він не тільки почув той свист, він разом із дорослими здирався по штурмових драбинах на неприступні стіни Дербенту, колов багнетом, відбивався прикладом і вів, як і належить справжньому командирові, своїх земляків-солдатів уперед і тільки вперед!

Того дня дитинство закінчилося і розпочалася коротка, але неймовірна біографія полководця, який уславився серед сучасників прізвиськом «генерал-метеор».

ЩО БУЛО ПОТІМ

У неповні сімнадцять за мужність і відвагу Петра Котляревського відзначили достроковим присвоєнням першого офіцерського звання – підпоручика. І призначили ад'ютантом генерала Лазарєва, на той час – військового і адміністративного начальника Грузії.

1800-го року підпоручик Котляревський і його рота єгерів (сто вояків) розгромила двадцятитисячний загін лезгинів, котрі несподівано атакували Тифліс. За це Котляревському – знову достроково і позачергово – присвоїли звання штабс-капітана.

Того ж 1800-го року молодий офіцер осиротів. Під час мирних переговорів із представниками бунтівних горців був підступно вбитий генерал Лазарєв. Штабс-капітан Котляревський, попри наполегливі прохання головнокомандуючого князя Ціціанова, відмовився від багатообіцяючої кар'єри штабного офіцера і повернувся у стрій командиром уже згаданої єгерської роти.

Своє повноліття в 1803-му році Петро Котляревський зустрів у чині майора, кавалера Ордену Святої Анни, маючи два поранення.

У 1807-му році Котляревський уже полковник. Те, що він учинив, виходить за межі звичної людської уяви. Триста єгерів під його командуванням перекрили сімдесятитисячній перській армії перевал, через який пролягала дорога на Єреван. Триста проти сімдесяти

тисяч! Другі Фермопіли – триста українських спартанців проти персів. Воїни царя Леоніда загинули всі. З єгерів Петра Котляревського в бою на річці Аскарані поліг кожен другий. Але! Сталося неймовірне: перси кинулися навтьоки, потім одержали потужне підкріплення, ще раз спробували атакувати крихітний загін – і знову марно!

Детальний опис боїв, у яких Петро Котляревський здобував усе нові та нові звання й ордени, можна знайти у військових енциклопедіях. Зазначимо лише характерну особливість усіх цих баталій: Котляревський завжди атакував першим, маючи щоразу набагато численнішого противника. Звичне для нього співвідношення сил: один до десяти. Він ніколи не відсиджувався в тилу на барабані, передаючи накази через кур'єрів. Ішов до бою чи видирався на фортечні стіни першим – на чолі своїх солдатів. Він любив своїх єгерів і звертався до них за старим козацьким чином: панове-браття.

1812-го року після того, як російська армія фактично програла битву під Бородіно і мусила здати Наполеонові Москву, союзник французів, перський хан Аббас-Мірза висунув Росії ультиматум: віддати Тегерану весь Кавказ, включно з Вірменією та Грузією, і вивести свої війська аж за Терек. Армія хана була озброєна та вивчена англійцями, на чолі перських полків стояли

офіцери британських збройних сил. Співвідношення – десять перських вояків на одного російського. На додачу – Санкт-Петербург не міг послати на Кавказ жодної людини в підкріплення, жодної зайвої рушниці чи гармати.

В оточенні царя Александра Першого вже готували план капітуляції перед Аббас-Мірзою. Проте знову сталося неймовірне. Генерал-майор Котляревський уперше порушив святая святих – наказ командування не встрявати ні в які сутички з персами.

У нього було лише півтори тисячі піхотинців і п'ятсот кубанських козаків-українців. Та ще – шість гармат. Ото і все. У Аббаса-Мірзи лише в першій лінії стояли тринадцять тисяч піхотинців і сімнадцять тисяч кавалеристів. Плюс десятки гармат. Однак Петро Котляревський несподівано перейшов кордон і почав громити персів на їхній території. Військова хитрість, до якої він не раз уже вдавався, – пройшов непоміченим через неприступні гірські перевали і вдарив ворогові в тил – саме там, де на нього не чекали.

Перси захищалися відчайдушно! Після штурму фортеці Ленкорань із чотирьох тисяч ханських гвардійців живим залишився лише один. Неймовірно, але всі втрати Котляревського за час цього рейду склали лише двадцять вісім убитих і дев'яносто дев'ять поранених. Він не лише любив і поважав своїх солдатів. Він їх беріг.

Дізнавшись про падіння Ленкорані, Аббас-Мірза капітулював і офіційно зрікся будь-яких претензій на територію нинішніх Азербайджану, Вірменії, Грузії і Північного Кавказу.

У бою за Ленкорань генерал Котляревський був поранений п'ять разів! Це був його останній бій. До численних орденів, окрім еполетів генерал-лейтенанта, додався третій орден офіцерського Георгія. Таких, як він, кавалерів трьох Георгіївських хрестів за сто п'ятдесят років існування цієї найвищої бойової нагороди імперії було лише кільканадцять.

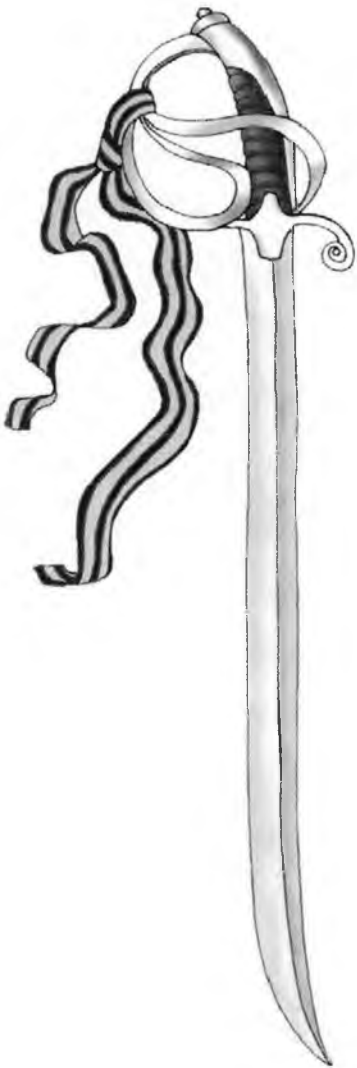
... А завершуємо свою розповідь там, де й розпочали: у тихому українському селі Ольховатка Куп'янського повіту Харківської губернії. Надворі 1813-й рік. Наполеона вже виперли за кордони імперії, від сина Петра тато й мама вже багато років не мають жодної звістки.

Та ось серед ночі під вікнами садиби священика Степана Котляревського заіржали коні й закалатали дзвіночки аж кількох казенних екіпажів. Сивий священик ще не прокинувся до пуття, як два кремезних гренадери внесли на руках до хати такого ж сивого, пораненого, скаліченого одноокого генерала. Мундир його весь укритий орденами.

Генерал витер сльозу і тихо сказав:

– Тату, мамо, я повернувся. Вибачте, що так довго довелося вам чекати.

Було тоді генерал-лейтенанту Петру Котляревському всього тридцять один рік. На службу він уже не повернувся. Навіть після того, як Ніколай Перший у 1826 році подарував йому полети генерал-аншефа (генерал армії) і просто-таки благав бодай формально прийняти командування російськими військами у війні з Туреччиною. «Самого імені вашого буде достатньо

для перемоги, – переконував монарх, – а крім того, офіцерський Георгій першого ступеня, звання фельдмаршала! Ви зрівняєтеся з самим Кутузовим».

Імператор децю грішив проти істини. Справді, на той час лише два російські полководці – фельдмаршали Барклай де Толлі й Кутузов мали повний бант, тобто, орден офіцерського Георгія усіх чотирьох ступенів. Згодом до них долучилися фельдмаршали Паскевич і Дібіч. І все! Проте, якщо виходити зі статуту, то у Петра Котляревського було не три, а чотири найвищі

військові нагороди Імперії. Бо в 1809-му році, коли його батальйон спочатку взяв штурмом неприступну перську фортецю Міґрі, а потім ще й втопив у річці Аракс армію Аббаса-Мірзи, то крім офіцерського Георгія четвертого ступеня полковник Котляревський одержав ще й Золоту Георгіївську шпагу, яка прирівнювалася до офіцерського Георгія.

Однак від імператорської пропозиції Петро Степанович відмовився, пославшись на численні поранення. Він прожив ще двадцять п'ять років. Усю свою чималу пенсію роздавав сиротам, убогим і солдатам-інвалідам. Коли ж він помер, у його гаманці знайшли лише один срібний карбованець.

ОСТАННІЙ СОН МАРШАЛА

Маршал спав. Йому снилося дитинство і рідна Ображаївка, відрізана від усього світу весняною повінню. Найчастіше дитинство сниться літнім людям – чітко, в усіх подробицях, як на кіноекрані. Особливо, коли вони мають ось-ось відійти туди, звідки не повертаються...

Щовесни розливалася Десна, котра протікала за десять верст від їхнього села. А слідом за нею виходили з берегів усі притоки й озеро Вспольне, що одразу за Ображаївкою. За Вспольним переповнювалися водою численні сільські ставки та водойми, і невдовзі всі вулиці перетворювалися на річища, якими мчала, шуміла, поспішала каламутна бурхлива вода.

Десь раз на два роки повінь була не звичайною, а Великою. І тоді від правого крутого берега Десни й аж до виднокола була сама лише вода, з якої, мов маленькі острівці, стирчали підтоплені хати і верхів'я дерев.

Коли маршал був іще зовсім малим, років п'яти, не більше, він дуже боявся трьох речей: нічної темряви, води і цвинтаря опівночі. Природні страхи маленької людини. Коли поряд із нею хтось старший і досвідчений, їх легко подолати. А трапиться дурень чи просто злосливий ровесник – і залишиться ураза на все життя.

Перший страх йому допоміг побороти батько. Якось пізно ввечері він перервав розмову з мамою і сказав, ніби, між іншим:

– Іване, а вийди-но в садок і подивись, чи не залізли злодії яблука красти. Та візьми там у сінях пужално, аби було чим відганяти.

І знову повернувся до розмови з мамою.

Було страшно. Ні, не те слово. Дуже страшно. Але ж батько не наказав, а попросив. І так спокійно – наче йшлося про ясний день, а не глупу ніч. Тож малий узяв пужално, яким коней поганяють, і пішов у темний-темнісінький садок. Звичайно, що про електрику в ті часи в Ображаївці й мова не йшлась, а світла від гасової лампи, яка стояла на столі у великій кімнаті, було замало навіть, щоб за поріг не перечепитися.

Він обійшов садок раз, услухаючись у всі нічні шелести та рипи. Ледь не підскочив, коли над головою гукнув пугач, а потім узяв себе в руки, сказав птахові: «Цить!..», обійшов садок ще раз і ще раз... постукав пужалном по стовбурах яблунь і, гордовито задерши носа, повернувся додому. Уже готувався переможно розчинити двері й доповісти, що ніяких злодіїв немає, коли раптом почув розмову батьків:

– Микито, чого це ти раптом надумався малого поночі до садка посилати? Який із нього сторож? Хто його злякається?

– А я не на те послав, щоб його лякалися, а щоб він свій страх подолав.

Він боявся не так води, як глибини. Бо на мілкому бовтався, як і всі його ровесники, з величезним задоволенням, але тільки-но відчував, що дно вислизає з-під ніг, а вода сягає обличчя – лякався. І, безладно загрибаючи руками, виборсувався на мілке.

Якось наслухався порад, що, мовляв, треба стрибнути на глибоке і з переляку, мовляв, одразу попливеш. Хіба що трохи води наковтаєшся – але то дрібниці.

Хороші дрібниці! Пішов якось на озеро Вспольне, що одразу за селом, розбігся й шубовснув. На глибоке. Уже й води наковтався, і судома почала ноги зводити, і страху добряче набрався – а плисти все ж не виходить. На щастя, хтось із старших хлопців берегом ішов, побачив ту Іванову самонауку, стрибнув, не роздягаючись, у воду – і витяг бідолаху на берег за волосся. Та ще й до батька відвів. Той вичитав сина добряче, а потім сказав:

– Доки ти сам на себе не розізлишся, страхів своїх не подолаєш. Збагнув? Іди, вчись! А то задражнять.

Оте батькове «сам на себе розізлись» Івана потім не раз рятувало. Перші тридцять дев'ять польотів бойового льотчика Івана Кожедуба закінчилися невдачею. І лише на сороковий він збив свого першого супротивника. Наступного дня – ще одного, а потім – двох одразу! Тому що розізлився. Не на ворога – на себе.

Але то було потім, на війні. Бачив маршал її уві сні, та нечасто.

Снилося дитинство. Як розізлився нарешті, що хлюпочеться на мілині, наче якась малеча, як відчув, що під ногами немає дна, – придушив у собі бажання повернути до берега.

За якийсь час він уже почувався у воді, мов той карасик, пірнаючи, дістаючи з дна камінчики й перлівниці. А потім почав шпортати раків по норах, для чого довелося навчитися затримувати дихання. І ще – не відсмикувати руку, коли гострі клешні ранять до крові пальці.

Відтоді його вуличне прізвисько в Ображаївці було Лобань. Є така риба: сильна, прудка і розумна. Зловити її – то навіть для досвідченого рибалки ве-е-елика удача.

Саме уміння гнати від себе страхи й дозволило Іванові скласти один дуже важливий іспит. Він не раз просився у нічне зі старшими хлопцями коней випасати і стерегти. Та, згідно зі старим, ще козацьким

звичаєм, мав, сам того не підозрюючи, пройти серйозне випробування.

Якось старші хлопці, відволікаючи розмовою про те та про се, підвели його до глибокої копанки неподалік річки Івотки і несподівано штовхнули в холодну воду. Міркувалося так: якщо видряпається сам – старші приймуть його до свого гурту. А як кликатиме на допомогу, то, звичайно, витягнуть, але скажуть: рано тобі в нічне. Підрости, Лобанчику.

Він видряпався сам. Хоча копанка була глибока і хлопець ледь-ледь дотягувався до краю.

Старші взяли його в нічне. І в першу ж ніч, знову ж таки, за стародавнім звичаєм, влаштували ще одну перевірку.

Спочатку біля багаття розповідали всілякі страшилки про утоплеників, мавок, привидів і чорну руку... ні, здається, чорною рукою лякають сучасні хлопчачки, а тоді – мерцями, що оживають опівночі, виходять за огорожу цвинтаря і ловлять необачних перехожих.

А потім найстарший хлопець потягнувся і сказав:

– Щось їсти хочеться. Давайте куліш варити.

Витягли з торби казанок, згорточок із пшоном, шмат сала, цибулину...

– Лобане! Бери відро і марш по воду. Куди?! Куди ти пішов? Та не до річки ж, сьогодні дощ був, вода в Івотці каламутна. До криниці біжи!

Ага, до криниці! А криниця – по той бік цвинтаря, і єдина дорога з пасовища до неї – навпростець, поміж могил.

Знову ж таки, якби це вдень, то нічого. Удень вони і гралися поміж хрестів, а дехто з малечі й козу випасав там, де старі могили травною заросли. А от уночі... та ще й після тих страшилок... моторошно, аж волосся на маківці дибки стає!

Потім так і не зміг згадати – як до криниці дійшов. Може, навіть не дійшов, а прибіг. Проте назад – із повним відром – бігти не випадало. Розхлюпаєш воду, старший скаже: мало. І пожене ще раз. А то й на кпини візьме: що, злякався?

Тож стис міцно дужку відра, як колись пужално в садку, – і пішов неспішним кроком. Спочатку під ноги дивився, потім озирнувся – тихо. Лячно, звісно, але якщо виду не подавати... о, вже й край кладовища. А он і хлопці біля багаття.

Старший ватаги зазирнув у відро і нічого не сказав. Зате Іван вирішив, що уже досить хоробрий, що

йому вже нічогісінько на світі не страшно. Саме ця самовпевненість його швидко і підвела.

Щоправда, про цю історію він розповів, лише коли вже став дорослим, відомим усьому світові найкращим асом-винищувачем у Другій Світовій війні.

Так от – невдовзі після того бойового хрещення з походом до колодязя Іванко поспішав до гурту в нічне, де на нього вже давно чекали. І аби шлях скоротити, пішов не дорогою в обхід, а навпрошки через цвинтар. А що йому? Хіба вперше?

Однак те, що сталося потім, було таки вперше. Спочатку перед ним у темряві засвітилися два великих моторошних червоних ока. Потім із-за кущів і дерев випливла поміж хрестів біла постать, якій ті очі належали. Посувається назустріч, ще й рукою махає. Ще й пригинається, мара. Напевне, щоби краще роздивитися: що це за сміливець тут опівночі розгулює?

Волосся в Івана стало дибки, а ноги самі зірвали його з місця і понесли чимдуж до виходу з цвинтаря – аж у вухах засвистіло!

Уже за огорожею зупинився, віддихався, обережно через плече озирнувся... і розреготався! Бо привид виявився білою конякою, яка, певно, ухитрилася скинути пута і гайнула пастися на кладовище, де трави більше.

Як же здивувалися хлопці, коли малий Лобань виринув із темряви, ведучи за собою втікача, і весело гукнув:

– Що ж ви тут – сидите собі, а у вас коні порозбігалися!

...Відтоді повелося, що його друзями були хлопці, старші за нього. Проте сприймали вони Івана як рівного. Хоча й не завжди так було.

До школи тоді йшли з восьми років. А він навчився читати у неповні шість. І не просто навчився, а сам прийшов до школи і зажадав, щоб його прийняли разом із друзями до першого класу. Бо що ж це виходить: як у нічне, то разом, а як до школи – то всі йдуть, а ти, Іване, дома сиди?

Учителька спочатку посміялася, потім перевірила самовпевненого малюка, подивувалась і посадила його за парту з дітьми, на два роки старшими.

Десь у другому класі довелося прийняти свій перший справжній двобій. Він часто згадував про нього, коли вже став дорослим. І навіть описав у своїх спогадах як одну з визначальних подій його життя.

Серед Іванових однокласників був собі такий Сергій. Він із тих, яких хлібом не годуй, а дай поверховодити. Нічого поганого в тому не було, якби він ще й не любляв збиткуватися зі слабших. І за жертву собі

обрав Кожедубового тезка Івася – хлопчика тихого, хворобливого, а на додачу ще й горбатого. От саме за цю фізичну ваду і брав Сергій бідолаху на кпини, вигадував йому образливі прізвиська, наче ненароком штовхав так, що той падав... а Сергій при цьому від задоволення аж заходився реготом.

У Івана давно свербіли руки дати нахабі відсіч. Проте стримувався. Бо Сергій був вищим від нього на голову і дужчим, та й не випадало якось у школі бійку влаштовувати – це ж не вулиця і не вигін.

Одного дня терпець у Кожедуба увірвався. Івась ледь додибав до школи, бо прихворів. І все-таки прийшов. Не встиг сісти за парту, як до нього підскочив Сергій і, вигукуючи глузливі прізвиська, щосили вдарив бідолаху у вухо.

Отут Кожедуб і кинувся у свою першу в житті атаку. Як не пручався кривдник, але Іван таки збив його з ніг, повалив і скрутив так, що той не міг поворухнутися.

І тут до класу зайшла вчителька.

На щастя, однокласники одразу кинулися на захист Івана, і його не покарали за бійку. Що було далі з Сергієм? У спогадах уже дорослого Кожедуба є лише глухий натяк, що хуліганові те минулося, бо він був із тих, кого називають «золотою молоддю», або – «дітьми мажорів». Принаймні Івася він більше не зачіпав.

А Іван Кожедуб на все життя зненавидів тих, хто кривдить слабих і немічних, але боїться сильного противника.

Уже під час війни об'явився на Східному фронті німецький ас Ерік Хартманн. Дехто з істориків і досі вважає його найкращим винищувачем у Другій світовій війні. Але про це – згодом. Головне, що всі свої перемоги Хартманн здобував, як казав потім Кожедуб, по-підлому. Навмисне полював на недосвідчених молодих пілотів, які лише й устигли вивчитися по системі «зліт-посадка». Висліджував – і бив! Безжалісно. Тих, хто намагався рятуватися за допомогою парашута, добивав у повітрі. І при цьому улюбленця фюрера завжди прикривало кілька, а то й кільканадцять облітаних і обстріляних ведених. Коли офіцери розвідки показали Кожедубові фотографії Хартманна, він чомусь видався йому схожим на отого малого паскудника Сергія. Ні, не зовні. А за зверхнім і водночас настороженим поглядом.

Коли 1945-го року Хартманн все ж потрапив у полон, було зроблено все, щоб Кожедуб про це не дізнався. Боялися, що уславлений ас не втримається і голіруч помститься ворогу.

...Над ранок сняться найстрашніші сни. Навіть якщо вони приходять із дитинства. Із закутків пам'яті, куди

дорослі свідомо заганяють їх, аби знову не пережити минулий біль.

Того року Велика повінь уже пішла на спад, але вода стояла ще високо. Принаймні до сусідніх із Ображаївкою сіл Собичів і Ушинської Дубини можна було дістатися лише човнами, не кажучи вже про повітову Шостку. Приятелі підбили Івана поплисти разом на острів. П'ятеро хлопців і двоє дівчат ледь умостились у невеличкому човнику – і погребли. Уже дорогою помітили, що довбанка протікає. Та повертатись не хотілося.

Допливли. Дівчата заходилися збирати жовті квітки латаття, а хлопці – ловити руками рибу в калюжах, що залишилися на острові, коли зійшла велика вода. Та раптом різко змінилася погода, зірвався пронизливий північний вітер. Ще й такий, що хвилі на озері здійнялися, мов на морі в шторм.

Дітлахи перелякалися – замість пересидіти на острові негоду, поспішили додому. Дуже скоро вони збагнули, що їм не доплисти. Мало того, що довбанка протікала, – вона ще й черпала хвилю бортом.

Почали кликати на поміч. Дядько Гнат із крайньої від озера хати почув, але оскільки недобачав, то не роздивився, що ж насправді відбувалося. Тому замість великого човна взяв таку ж довбанку. І рушив на порятунок.

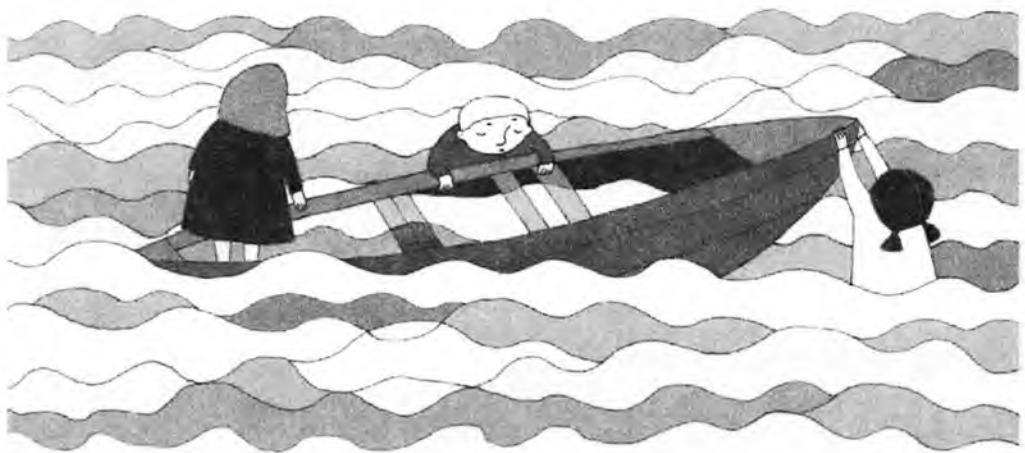
Дядько доплив якраз тоді, коли човен із дітьми пішов на дно. Троє так і не виплили. Іван і решта вче-

пилися за борти дядькового човника – і той одразу просів так, що його почала заливати хвиля. Дядько, картаючи себе, повинь і все на світі, погріб не до берега, що був далеченько, а до дерев, які стирчали з-під води. Власне, не самі дерева, а лише верхівки. Ледь догріб, як перевернулася і його довбанка.

Устояти на тих гілках було неможливо. Тож усі вцепилися щосили в мокрий холодний стовбур. І доки дядько кликав на допомогу, намагалися боротися з течією, вітром і холодом. Пальці зводило, гілля слизьке, течія відривала від хоч і ненадійного, та все ж порятунку.

Доки на березі збагнули, що сталося, доки знайшли і підтягли баркас, доки дісталися місця біди, за гілля трималося лише двоє: дядько Гнат і малий Іван Кожедуб. Решта двоє не втрималися.

«Страшним днем» назвав Іван Микитович цей день у своїх спогадах. У його житті було ще чимало

таких днів. Проте щоразу, виводячи з бою продірявлений, як решето, літак, він стискав руками штурвал так сильно, як колись оте мокре й холодне гілля в день Великої повені...

То неправда, що в довоєнні роки всі хлопчики мріяли стати льотчиками, такими як Чкалов, Водоп'янов, Байдуков або Коккінакі. Точніше – не зовсім правда. Іван у десять років твердо вирішив стати художником. Учитель малювання, людина небайдужа і талановита, його підтримав. Та й батько, суворий і небагатослівний Микита Кожедуб, несподівано погодився, що малювання – то не витребеньки, а справжня робота. Навіть виділив із вельми скромного сімейного бюджету гроші на фарби, папір і пензлі.

Через рік батько надіслав роботи Івана до спеціалізованої школи при Ленінградській Академії Художеств і одержав ствердну відповідь: син може приїздити на навчання.

Надворі був уже 1933-й рік. Страшний, чорний, голодний.

Це зараз про Голодомор вільно розповідають, пишуть. І навіть вивчають у школах та інститутах. А тоді, і по тому, і мало не до останнього дня існування СРСР навіть ушлявленим героям під страхом смерті забороняли навіть натякати у своїх спогадах про те, що насправді діялося в 1933-му в українських селах. Іван Кожедуб

зумів обійти цю заборону. Він детально, до найменших подробиць, згадавши імена й прізвища, описав у спогадах своїх сусідів, учителів, ровесників, старших хлопців і дівчат – мало не по днях. І майже всі ці люди зникають із його спогадів саме після 1933-го року.

Батько, інвалід ще Першої світової війни, у той час в Ображаївці лише жив, а працював у Шостці на якомусь невеличкому підприємстві. За це йому видавали продовольчий пайок. Крихітний, звичайно, на одного дорослого ледь-ледь вистачало, а в родині ще й хвора мати і одинадцятирічний Іван.

Він рятував від голоду не себе – матір. Нічого не сказав батькам і пішов до Шостки – проситися, аби прийняли до технікуму. У технікумі давали сяку-таку стипендію, а найважливіше – годували. Дорогою на краю села стрів зовсім уже охлялого Івася, того, якого він захищав від Сергієвих кулаків. Усе зрозумів. Нічого не сказав. Лише взяв Івася з собою і почав просити вже за двох.

– Скільки вам років, хлопчики? – запитав директор технікуму.

– Йому чотирнадцять, – відповів Кожедуб за свого друга.

І то була правда, бо Івась через хворобу пішов до школи не у вісім років, а в дев'ять.

– Нехай буде чотирнадцять, – погодився директор. – А скільки ж тобі?

– Ми з одного класу.

– То тобі теж чотирнадцять?

– Ні, я раніше до школи пішов.

Директор не став уточнювати, наскільки раніше, бо подумав, що хлопці – ровесники.

– Тут ось яка проблема, хлопці. Ми до технікуму з п'ятнадцяти років приймаємо, після сьомого класу. А ви, напевне, ще й шостий не закінчили.

Насправді хлопці ледь подолали п'ятий. А тої осені через голод до школи взагалі майже ніхто не ходив. Проте директор розумів: залишаться хлопчики в селі – їхня освіта обірветься. А може, й життя...

– Щоправда, є у нас робітничий факультет при технікумі, підготовчий. Хоча туди приймають лише тих, хто працює. А де її зараз, ту роботу, знайдеш? Хоча... Кожедубе, яка у тебе оцінка з літератури і мови?

– Відмінно!

– От і добре. У нас тут бібліотекар... одне слово – місце

звільнилося. Я тебе візьму, якщо потягнеш і роботу, і навчання. Удень – робота, ввечері – робфак. Зате зарплата. І пайок. А оскільки твій друг, я бачу, без тебе... одне слово – нікуди, то хай уже. Прийму і його на робфак. Аби витримали.

Вони витримали. І страшну осінь, і чорну зиму. І закінчили разом із набагато старшими однокласниками робфак, а згодом – і технікум.

Ось лишень Іванова мама цього не дочекалася. Якось сказала: «Дайте мені відпочити», лягла, повернулася обличчям до стіни – і померла.

Останній сон маршала був теж із його дитинства – наче летить він не в літаку, а як птах, сам по собі, над рідним краєм. Онде хата, онде луг, а на лузі – рядами стоять літаки його однополчан, тих, котрі віддали своє життя у повітряних боях над своєю землею. Вони махають Іванові, кличуть: «Ну, що ж це ти, сам, без нас літаєш. А ми тебе чекаємо, і твій літак чекає».

Іван знижується, біжить по росяній траві, обнімає друзів, потім кожен займає місце у своєму літаку. Команда: «Від ґвинта!» – і білі літаки, мов лелеки, клином злітають у небо.

Іван за звичкою подивився вниз: яка ж вона гарна, його батьківщина! Скільки разів він, будучи школярем, малював її на уроках, скільки вивчав по кар-

тах перед вильотами під час війни. Он вони – і Десна, і рідна Івотка, і Вспольне, і сама Ображаївка.

...І раптом далека земля різко хитнулася під крилом його Лага і впала вниз. Із хмар, мов рій розлючених шершнів, висипали «мессери». Перший пофарбований у яскраво-червоний колір – відзнака німецьких асів. Невже Хартманн таки наважився на двобій, прихопивши з собою, щоправда, не одного, а добрий десяток ведених?

Ні на мить не замислюючись, він гукнув своєму другові й веденому – капітану Титаренку:

– Дмитре, прикрий! Б'ємо на вертикалі!

І різко рвонув на себе штурвал.

Двигун у «лавочкіна» заревів, ніс літака задерся в зеніт, перевантаження навалилося на груди, аж потемніло в очах...

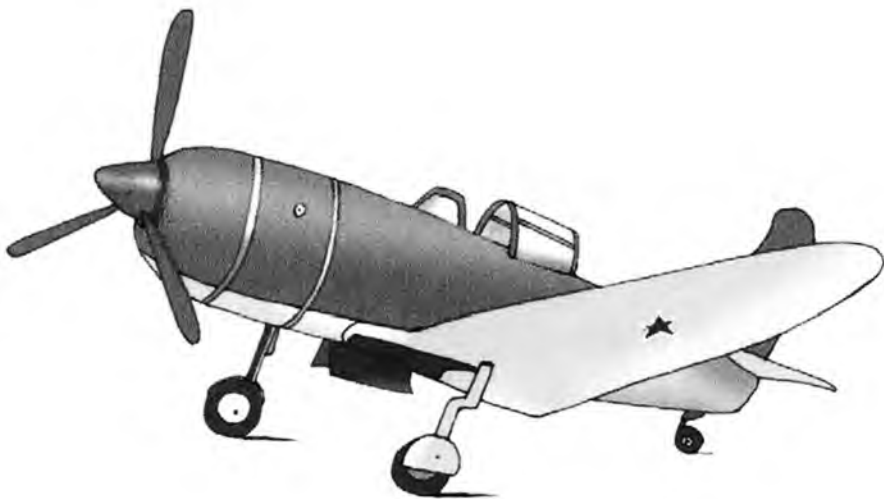
Уранці ад'ютант, котрий зайшов до кімнати маршала, не одразу зрозумів: Іван Микитович Кожедуб, маршал авіації, тричі Герой Радянського Союзу, кавалер шістнадцяти бойових орденів, народний депутат СРСР не повернувся зі свого останнього бою.

ЩО БУЛО ПОТІМ

Усі довідники й енциклопедії подають дату його народження – восьме червня 1920-го року. І лише нещодавно з'ясувалося, що уславлений льотчик у 1933-му році свідомо додав собі два роки, аби вступити на робітничий (підготовчий) факультет Шосткинського хіміко-технологічного технікуму.

Одночасно з навчанням у технікумі закінчив 1940-го року аероклуб і одразу був прийнятий до Чугуївського військового авіаційного училища льотчиків-випищувачів. Уже за рік достроково завершив повний курс навчання і залишився в училищі як льотчик-інструктор.

Попри численні рапорти, ані 1941-го, ані 1942-го року на фронт не потрапив. Можливо, хтось із командування дізнався, скільки насправді років інструкторові – і вирішив його вберегти на майбутнє. Бо на ті часи втрати серед радянських льотчиків були величезними – за кожен збитий німецький літак клали

п'ять своїх. Вісімдесят відсотків радянських пілотів-випробувачів за всю війну не збили жодного ворожого літака, бо переважно збивали або підбивали їх самих.

Смерть, щонайменше, двічі оминула Івана Кожедуба на самому початку його бойової біографії. У березні 1943-го року полк, у якому він служив, без відповідної підготовки молодих пілотів перекинули на Воронежський фронт. У першому ж бою двадцять шостого березня спочатку в літак Кожедуба втрапила гарматна черга з «мессера», а коли він пішов на вимушену посадку, то дістав ще два снаряди вже від власних, радянських зенітників. Переплутали...

Після кількох днів запеклих повітряних боїв із вишколаєними німецькими асами живими залишилися лише командир полку та кілька пілотів, серед них – лейтенант Кожедуб. Їх відправили в тил на переформування. Влітку того ж 1943-го року Кожедуб знову піднявся в повітря – над тією ділянкою фронту, що невдовзі увійшла в історію як Курська дуга. І знову невдало. Виліт за вильотом повертався лише з пробоїнами у крилах і фюзеляжі.

Після тридцять дев'ятого вильоту Іванові сказали: «Летиш востаннє. Завтра переводимо тебе до наземної обслуги. Ніж пальне даремно витратити, хоч якусь користь приноси́тимеш».

І ось тут згадалося батькове «розізлись сам на себе». Розізлився! У сороковому бою збив «юнкерса». Наступного дня – ще одного. Довів, що недаремно пальне переводить.

Подальша хроніка подій: здійснив триста двадцять шість бойових вильотів, провів сто двадцять шість повітряних боїв, збив особисто шістдесят два німецькі літаки. На відміну від німецьких пілотів (та й деяких радянських асів), Кожедуб ніколи не записував на свій рахунок літаків, збитих колективно. Справжньою перемогою вважав лише результат двобою. А перемоги у колективних боях, та й деякі свої, записував на рахунок молодих пілотів. Адже від цього залежав розмір так званого «атестату льотчика», завдяки якому в тилу лише й могли звести кінці з кінцями сім'ї майбутніх Героїв, а то й двічі Героїв Радянського Союзу.

Свій перший літак Іван Кожедуб збив шостого липня 1943-го року. Два останніх – сімнадцятого квітня 1945-го. Він – єдиний у світі пілот-внищувач, котрий на ґвинтовому літаку переміг і збив РЕАКТИВНИЙ МЕ-262.

Крім шестидесяти двох німецьких літаків, Кожедуб збив також два... американських винищувачі «гаррікейни», які ранньої весни 1945-го року напали на нього в небі над Німеччиною. Будемо вважати – випадково.

І ще одне неперевершене досягнення Кожедуба: він жодного разу не був збитий. Звісно, втрапив під вогонь ворожих літаків, а то й своїх зеніток. Проте завжди дотягав до свого аеродрому і сідав, як належить: на три точки.

За результативністю боїв (співвідношення перемог і бойових вильотів) Іван Кожедуб вважається не лише першим серед асів-винищувачів країн-союзників у Другій світовій війні, а й одним із найкращих в історії світової авіації. Для порівняння: гітлерівський ас Ерік Хартманн, аби здобути триста двадцять п'ять перемог (із них значну частину – у колективних боях), здійснив тисячу чотиреста вильотів. До того ж, як ми вже зазначали, Хартманн завжди ухилявся від двобоїв із рівним йому супротивником, полюючи переважно на недосвідчену молодь.

У лютому 1944-го року Іван Кожедуб одержав першу Зірку Героя Радянського Союзу. Другу – через півроку, в серпні. Ще за рік – третю.

Ерік Хартманн так і не наважився прийняти виклик Кожедуба. Щоразу, зачувши у навушниках знайомі до болю слова: «Ахтунг, ахтунг! Кожедуб ін дер люфт!», себто – «Увага, увага! Кожедуб у повітрі!» – Хартманн на максимальній швидкості давав драпака. Після війни Кожедуб ще довго мріяв бодай поглянути у вічі противника. Однак той залишився боягузом до кінця.

Іван Кожедуб помер уві сні дванадцятого серпня 1991-го року, за дванадцять днів до розпаду Радянського Союзу.

НЕ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Наполегливо радимо не показувати цю історію вашим учителям. Скоро ви зрозумієте, чому.

Україна. Самісінький початок XIX століття. Рік десь так 1807-1808-й. У селі Пашенне (зараз Пашенівка) Кобеляцького повіту Полтавської губернії – тиша, гладь і Божа благодать. Щоправда, в Європі бушує якийсь Наполеон. Проте він зі своєю Францією для тодішніх українців був тим, що для нинішніх – Усама Бен Ладен зі своєю Аль-Каїдою. Щось таке чули, а паничі навіть читали в газетах, які привозили зі столиці з місячним запізненням. Але оскільки Наполеон був десь далеко, то його справи у Пашенному мало кого обходили. Достеменно відомо, що у панства Остроградських – пана Василя і пані Ірини – голова щодня не від політики боліла.

Понад сонними вуличками і такими ж сонними гаями, понад садками і левадами лунає крик:

– Паничу-у-у! Паничу! Де ви? Мамка кличуть!

У відповідь – тиша.

– Люди, хто панича бачив?

Знову тиша.

– Михасю, синку, ти де?

Це вже мама. Пані Ірина, козачка зі славетного роду Сахно-Устимовичів, що мало не сто років у сусідній Уласівці сотникували.

– Синку! Ану біжи додому швидше! Мама пирогів із вишнями напекла.

Проте навіть така приваблива пропозиція залишилася без відповіді.

– Мишку, сякий-такий! Де тебе чорти носять? Знайду – ноги висмикну!

А оце вже тато, з ним жартувати не випадає. Бо він – онук знаного на все українське козацтво миргородського полковника Матвія Остроградського. І небіж, знову ж таки, миргородського полковника Федора Остроградського. Щоправда, самого пана Василя ратна слава якось обійшла. Тож мусить сидіти у своєму Пашенному, що тільки про людське око селом називається, бо насправді – то лише хутір, і щодня замість турка воювати та шаблюю махати, виховувати, а по суті – вишукувати та відловлювати свого неслуха-сина.

– Ми-и-ишку-у-у! – це вже панство разом.

У відповідь – анічичирк.

Нарешті якийсь малий ябедник, якого ще з-за тину не видно, тоненьким голосочком повідомляє:

– А панич біля млина. На воду дивляться.

Старший Остроградський аж підскакує від обурення:

– А яке це там щеня натякає, що у мене син дурень?

– А що таке? Я ж не сказав, що панич дивиться як дурний на воду.

Суперечку обриває розгнівана мама:

– Василю! От уже воістину – що старе, що мале! Знайшов із ким сперечатися. Біжи швидше до млина, поки дитя в річку не впало та не втопилося. З нього станеться!

– Яке втопилося, Ірино? Ти ж його так розгодувала, що як у воду шубовсне, то Псьол лише з берегів вийде...

Щодо «Псьол з берегів вийде», татко, звісна річ, жартував. Та й щодо «втопиться» теж не переймався.

Бо хлопчик, що виріс біля річки – це вам не якийсь степняк, для якого калюжа, що кривій жабі по коліно – то вже море. Дитина біля річки вміння плавати осягає мало не одразу після вміння ходити. Біжать старші «на рибу» – за ними обов'язково хвостиком молодші дріботять. Так поряд із ними навчиться не лише пічкурів вудкою тягати, а й плавати.

Щоправда, та наука різною бувала. Як учитель дурніший – котрий любить із малих позбиткуватися – кине у воду на глибокому – і пливи! І що ж? Хто впли-

вав, а кого й витягати доводилося, відкачувати. Такого потім до води батогом не заженеш.

Пан Василь за сина був спокійний. Бо він сам навчав його плавати в заплаві за млином, і підійшов до цієї справи з розумом.

– Як хочеш навчитися триматися на воді, – пояснював він малому Мишкові, – не бійся замочити носа. Он, глянь, товариш твій пливе – хіба то пливе? Голову задер, ногами дригає, руками безладно по-собачому перебирає... далеко він так запливе?

– А як треба?

– А ти набери в груди повітря – і отут, на мілкому пірни. Бачив, як жабка пливе? От і спробуй отак під водою проплисти, поки духу вистачить. Випірнеш, знову повітря вхопиш – і під воду. Та не заплющуй ти очі! Під водою хоч і кепсько, та видно.

А коли Мишко навчився пропливати під водою чималу відстань, одержав другий, головний урок:

– Ляж на воду ось так, пластом. Можеш догори обличчям, можеш донизу. Головне – відчути, як треба лежати, щоб вода тебе тримала. Руки-ноги в боки розведи... дивись, я покажу, як треба.

І тато лягав на воду обличчям донизу, лежав не порушно, потім загірив руками, потім показував, як повертати голову, щоб дихати... одне слово, вчив

плавати не по-собачому, а стилем, який зараз іменується «брас».

(Між іншим, саме так і нас навчали на нашій рідній Прип'яті. І ми, якщо доводиться, малечу так вчимо. Плавати починають після першого ж уроку).

Коли вчать правильно, наука йде швидко. Мишко і пірнав, і старших хлопців у запливах переганяв, і річку перепливав заввиграшки. А як весело було тих же старших лякати – підпірнути під перевернутого човна і звідти: «Бу-бу-бу!»

Але мама є мама, їй завжди ввижається, що з дитиною щось може статися. Тому батько, винятково заради спокою в родині, каже:

– Добре. Піду, гляну.

І справді – семирічний Михась падати у воду не збирається, він сидить непорушно біля млина і як зачарований дивиться не на чисту прозору воду Псла, а на велике млинове колесо. Його губи ворухнуться, схоже, малий щось про себе рахує.

На татове «А бодай тобі!» підводить голову – і запитує:

– Тату, а якби колесо було менше, то воно би швидше крутилося? А якби більше – то повільніше?

Остроградський-старший, як завжди, ховає свою недовченість за рятівними словами:

– Біжи, синку, додому, швидше! Мамця пирогів із вишнями напекла. Ще гарячі.

Наступного дня – нова халепа. Тільки вже не батьки з покоївкою Михася шукають, а покоївка до батьків із криком біжить:

– Ой, пані, ой, пане! Ой, швидше! Панич біля колодязя ліг, на самий край, голову туди встромив і щось там міряє!

Певно, гордий дух славетних козацьких предків додав батькам сили. Бо примчали до свіжовикопаного колодязя, як на крилах, і висмикнули сина за ноги якраз у ту мить, коли він уже майже шубовснув туди, головою донизу.

– Бовдуре, що ти робиш?

Погодьтеся, що батьки дуже часто не знаходять потрібних слів у відповідну хвилину. Бо ж якщо дитина лежить на краю колодязя, а в руках у неї мотузочка з грузилом, то зрозуміло, що вона в тому колодязі не рибу ловить, а міряє глибину.

– А я вам так скажу, шановні! Михася треба відшмагати. Як кажуть старші люди, якщо в дитину ззаду страху різкою нагнати, то в голові у неї просвітлення настане і жадоба до послуху возгориться.

Ну от, знову, вибачте, чорти дядька принесли. Не того, котрий з Остроградських, і не того, що із Сахнів, а Устимовича. Ніяк не заспокоються, що їхній славетний предок, козак Устим, замість свої чималі статки та ратну здобич рідним людям роздати, відписав їх на Мотронинський монастир у Холодному яру, та ще й сам у ченці постригся. Ні, воно, звісно, розум і чесність – то святі цноти. Та бідна рідня теж із чогось має жити.

На щастя, акція «вганяння» страху ззаду для просвітління голови не відбулася. Мама Ірина не дозволила ображати свого улюбленця. Тільки бідкалася до вечора:

– У всіх діти, як діти: в довгої лози грають, в цурки-палки, по деревах лазять. А мій усе ходить і міряє, ходить і міряє... уже все, що в хаті є, переміряв, і саму хату, і хлів, і обору, і комору. Тепер ось до колодязя дістався.

А пан Василь, знову ж таки, охолов і вимовив:

– Таки пора Михасю робити просвітління в голові. Тільки не різкою. Будемо в науку віддавати.

– Василю, яку науку? Забув? Від нього ж усі вчителі, котрих ми наймали, повтікали. Вони йому: «Іже херувими...», а він їм – «Одинадцять». Що «одинадцять»? а він

їм – «Одинадцять літер». Три у слові «іже» і вісім у слові «херувими».

– Нормальним учителям треба віддати, нормальним, тим, що у Полтаві, а не нашим мандрівним голодранцям.

– Ой, лишенько! Та він же ще малий, щоб без батьків жити! Його ж у тій Полтаві кури загребуть!

– Які кури, жінко? Ти на нього глянь, який вимахав! Скільки йому років – сім? А на вигляд усі п'ятнадцять.

Ну, що п'ятнадцять, це татко трошки перебільшив. Але трошки. Бо Михась у свої сім років і справді був таки кремезний, високий і сильний не за віком. Чого ж бо покоївка, замість за шкірки від колодязя дитину відтягти, кинулася батьків кликати – сама б не подужала.

– Нехай буде не по-твоєму і не по-моєму, – погодився, зрештою, батько. – Сина в науку віддамо, але не цієї осені, а через рік. І спочатку не до гімназії, бо їхні вчителі й справді від Мишкових «іжехерувимів» на стінку полізуть, а до гімназійного пансіону.

У нас там родич наглядачем, щоправда, родич такий – через город навприсядки, але все ж не чужий. Іван Котляревський.

– Це той, що «Енеїду» написав?

– Він.

– І він наш родич? Тісний світ!.. Коли так – то згодна. Мабуть, той Котляревський – людина вчена, тож нехай до Михася придивиться, і як скаже, так тому й бути. Скаже у гвардію – віддамо у гвардію, скаже в науку – піде в науку. А скаже назад у село волам хвости крутити – ну, що ж, така його доля.

Підготовче відділення Полтавської гімназії називали пансіоном лише батьки та самі учні. Бо справжньої назви закладу уникають навіть деякі сучасні біографи Михайла Васильовича Остроградського. «Будинок виховання дітей зубожілих дворян» – ось як він насправді називався. Одне слово – яка хата, такий тин, який батько, такий син. На особливі таланти учнів тут і не сподівалися.

Проте Михась зміг перевершити майже всіх «зубожілих» однолітків за всю історію Будинку виховання. Остроградський-батько хапався за голову і бідкався своєму славетному родичеві:

– Ви лише подивіться, високоповажаний Іване Петровичу, що вчителі Михасю замість оцінок понаставляли: «не вчився», «у класах по предмету не бував», «на

уроках бив байдики», «охоти до занять з предмету не мав». А ось це як вам подобається: «байбус, яких іще пошукати».

– Учитель математики постарався. За що це він його так?

– Розумієте, шановний Іване Петровичу, вчитель намалював на дошці ці... як їх?.. Піфагорові штани, розписав усі формули, а мій устав без дозволу, підійшов до дошки і почав оті «штани» мотузочком переміряти!

На здивування батька, славетний родич лише розреготався і послався на якогось там давнього мудреця, котрий заповідав піддавати все сумнівам.

– Як ви не розумієте, пане-брате, що той ваш мудрець основи підриває! Мені так учитель Закону Божого і сказав: «Сьогодні ваш синок своєю мотузкою – далась їм ця мотузка! – закони Божі переміряє, а завтра на основи самодержавства сягне!»

– Не зважайте, Василю Івановичу, на все, що вам кажуть. Бо й серед учителів Закону Божого дурні є, яким загадай Богові молитися, то вони лоба не лише собі, а й іншим розква-сять. У Мишка, поза сумнівами,

є здібності до математики, тож віддавайте його на гімназійний курс.

Надалі шляхи молодшого Остроградського й Івана Котляревського розійшлися. Наполеон таки припхався зі своєї далекої Європи в Російську імперію, щоправда, йшов не через Полтаву, як Карл XII, а через Смоленськ. Тож Котляревський поміняв перо і каламаря на коня і шаблю, зібрав загін охочих і подався воювати проти супостата.

Ратні подвиги колишнього наглядача полтавського Будинку виховання дітей зубожілих дворян заслуговували на увічнення в епічних поемах, чого не скажеш про успіхи на ниві навчання його далекого родича. 1814-го року майор Котляревський разом із козаками напоїли своїх коней в Парижі з річки Сени. А Михась у цей час ледь дістався до третього класу, бо в кожному з попередніх сидів по два роки.

У 1816-му році терпець Остроградського-старшого ввірвався. Після того, як байбус-синок подолав із рипом-скрипом третій клас, знову ж таки, з другого разу, батько дійшов печального висновку, що доля вказала Михасеві шлях до хліва з волами, коровами, свинями та іншою рогатою й безрогою худобою, якій, окрім Михася, крутити хвости якість-то воно й нікому. Батько забрав сина з гімназії і повіз до рідного маєточку в Пашенному.

Про що говорили батько з сином по дорозі з Полтави до Пашенного, достеменно не відомо. Одні біографи стверджують, що Михайло Христом-Богом благав тата віддати його куди завгодно, нехай навіть до полку Ізюмських гусарів, чи навіть до Кременчуцького піхотного – плац ногами міряти, аби не в науку. І батько начебто погодився. Інші історики пишуть, що батько, не менш упертий, ніж син, затявся: «Не хочеш у науку, так ото і підеш! Я сказав!»

Нам видається, що все було інакше. І підтвердження тому ми відшукали у самого Михайла Васильовича Остроградського. Наприкінці свого бурхливого життя він, академік математики не лише Російської, а й мало не всіх найповажніших Академій Наук Європи і США, раптом узяв – і видав книгу «Роздуми про викладання», в якій і розкрив секрет своєї лютої нелюбові до гімназійної науки.

Виявляється, корінь зла ховався в... учителях. Ось лише скорочений переказ того, що він ставив їм у провину:

- не поважали в учневі особистість, як то кажуть, рівняли всіх під одну гребінку;

- допитливість учнів сприймали як замах на свій авторитет дорослих. Улюбленою відповіддю горевчителів на запитання того ж малого Остроградського: «А чому так?» було: «А тому, що так написано

в підручнику, затвердженому Міністерством освіти Його Величності»;

– не пов'язували науки з навколишнім життям. Викладали нудно і марудно;

– цінували учнів не за знання, а за вміння закладати товаришів;

– а головне – боялися самостійності учнів, вимагаючи від них лише механічного зазубрювання правил, теорем, текстів...

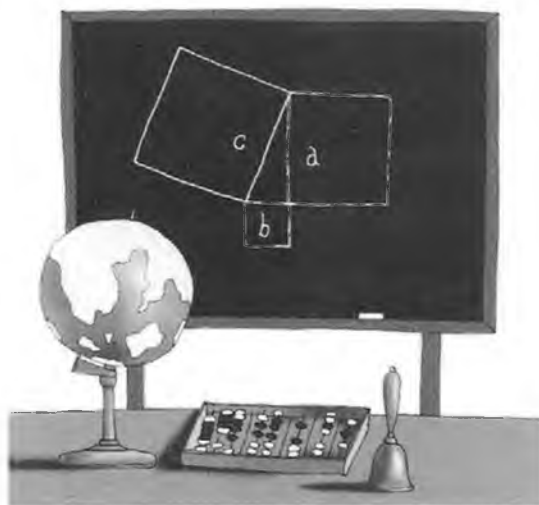
Одне слово, кидали у воду на глибокому – і пливи!

Можливо, саме це п'ятнадцятирічний Михась чесно виклав батькові. Той для початку замислився: де ж я тобі, сину, інших учителів знайду? Проте тут доля послала ще одного родича – жінчиного брата Петра Устимовича. Саме він і порадив університет, який щойно відкрився в Харкові. І там такого болота, як, наприклад, у старій полтавській гімназії, слава Богу, ще немає. А крім того – він добре знає кількох викладачів, котрі небожу голову дурницями забивати не будуть, а ось до навчання за рік-два підготують.

Василь Остроградський послухався розумної поради і повіз сина до Харкова, не усвідомлюючи, що правда, як це його Михась, який ледь-ледь подолав три з восьми класів гімназичного курсу, спроможеться вчитися в університеті.

Проте доля вдруге посміхнулася хлопцеві. Дядько влаштував його на квартиру до молоденького ад'юнкта наук (по-нинішньому – аспіранта), математика Андрія Павловського, котрий уславився серед харківських «студіозів» тим, що замість нудних теорем і незрозумілих рівнянь пропонував своїм учням дотепні математичні загадки, головоломки – і не всім одну, а для кожного окрему. Ось він, наступний після Івана Котляревського, і помітив іскру Божу в «невдахи і байбуса» Михася.

І сталося диво, над яким ось уже двісті років поспіль ламають голови не лише математики, а й світової слави педагоги та психологи. Перші два тижні Михась із захопленням вирішував підкинуті йому Павловським головоломки. Потім сам сів за книжки, і не відривався від них по вісімнадцять, а то й по двадцять годин на добу. А ще через два місяці ад'юнкт Павловський, до речі, в майбутньому академік математики, світило вітчизняної науки, обійняв учня, розцілував і розплакався. Від щастя. А коли здивований Михайлик, який у свої п'ятнадцять усе ще залишався тим

хлопчаком із хутора Пашенного, запитав, що сталося, Павловський відповів:

– Розумієш, я знання превеликим трудом осягаю, через усе життя своє, а ти, брате, отак узяв – і за кілька тижнів для себе відкрив. Бо ти, брате, – геній. Запам'ятай!

За неповний рік, один-єдиний рік, Михайло Остроградський пройшов ПОВНИЙ курс навчання у Харківському університеті і в сімнадцять років одержав диплом про освіту. Його ровесники у цей час лише розпочинали заняття в останньому, восьмому класі гімназії.

ЩО БУЛО ПОТІМ

А потім Михайло Васильович Остроградський рік просидів на батьківському хуторі Пашенному. Не задля того, щоб відпочити від трудів праведних, а для роботи над дисертацією. Він повертається до Харківського університету і ще за рік успішно здобуває ступінь кандидата прикладної математики. Згідно із законами Російської імперії, на цей момент він уважався неповнолітнім, оскільки йому ще не виповнилося двадцяти одного року.

На жаль, оте болото, про яке говорив мудрий дядько Устимович, сформувалося в молодому Харківському університеті дуже швидко. Проти юного генія поставили підтоптані псевдонауковці з кафедри філософії та богослів'я. Посипалися доноси до Санкт-Петербурга про те, що «Остроградський М. В. ще під час навчання в полтавській гімназії нехтував уроками Закону Божого, а також ставив під сумнів деякі постулати Святого Вчення, чим сіяв смуту серед ровесників». У ті часи подібне серйозне обвинувачення могло загрожувати не лише втратою диплому, а й засланням.

Переляканий ректор усіляко затримував затвердження дисертації Остроградського. Від нього почали вимагати перескласти вже складені іспити. У тому числі – і за університетський курс. Урешті-решт, Михайло Васильович пожбури в голову ректора свій диплом,

додавши кілька міцних слів з українського фольклору. А потім вирушив до Європи.

Тодішній найвищий математичний авторитет, член Французької Академії Огюстен Коші так написав про Остроградського: «Цей юнак обдарований титанічною інтуїцією і величезними знаннями, вельми і вельми вправний в обрахунках, дав нам докази найскладніших формул, над якими всі математики Парижа ламали голови довго і безуспішно».

На батьківщину Михайло Остроградський повернувся навесні 1826-го року. За рекомендаціями геніальних Коші й Лапласа, він став членом Французької Академії. За всю історію «Академії Безсмертних» лише кілька іноземців здобулися такої честі.

Після цього заврушили і в Російській Імперії. Ганебний інцидент із цькуванням юного ад'юнкта забули. У 1830-му році Михайло Васильович став дійсним членом Російської Академії Наук. Не забарилося і все-світнє визнання. Практично всі провідні Академії тогочасного світу обрали його своїм почесним членом.

Наступні тридцять років Михайло Остроградський дивував науковців усе новими і новими геніальними відкриттями. Викладав у Військово-інженерній та Артилерійській академіях, Інституті інженерів шляхів сполучення, Морському кадетському корпусі, читав публічні лекції з математики... викладав так,

як уважав за доцільне. На його лекціях аудиторії були переповнені – і не лише майбутніми артилеристами, морськими офіцерами чи інженерами-шляховиками. Помітивши в коридорі його плечисту двометрову постать, студенти бігли до аудиторії, щоб почути бодай, ЯК він викладає. А ті, кому місця не залишалося, розважалися тим, що цупили з роздягальні шинель Метра, влазили у неї вдвох, застібали гудзики і, поки йде лекція, підібравши поли, шпацірували коридорами.

А тепер – найважливіше, про що не здогадувався навіть сам академік Остроградський. Через п'ятдесят років по його смерті фізики підійшли впритул до найважливішої проблеми в історії цивілізації: пошуків спільних законів, за якими виникають і гинуть галактики й крутяться навколо атомного ядра елементарні частинки. І тут несподівано з'ясувалося, що саме геніальні формули Михайла Остроградського і є ключем до відкриття цієї таємниці Всесвіту.

Власне, без формул Остроградського не було би теорії відносності Альберта Ейнштейна. Щоправда, сам Ейнштейн із властивою для деяких людей науки «забудькуватістю», ніде не згадав фактичного співавтора своєї всесвітньо відомої теорії. Так само, як і забув про свою співавторку Мілеву Марич, котра зробила для нього всю чорнову роботу... але це зовсім

інша історія. Важливіше інше – аби МИ не забували свого геніального земляка.

Ми застерегли вас не показувати цю історію вчителям, аби хтось із них часом не дійшов хибного висновку: мовляв, ви вважаєте, що це вчителі не роздивилися ваших талантів?

А давайте подивимося на цю історію з іншого боку. По-перше, якщо якась наука вперто не дається до рук, це не означає, що ви до неї нездатні. Пригадуєте: аби навчитися плавати, не потрібно боятися змочити носа. Так і тут. Пірнути в ту ж таки математику, хімію чи літературу, навчитися почуватись у ній як риба у воді – і хто тоді дорікне, що у вас немає таланту?

Далі: насамперед кожен має розгледіти себе сам. А потім – навчитися бачити інших. І тоді – хто знає – може, саме ви відкриєте для світу нових Остроградських, Котляревських, Заньковецьких... Адже для цього теж треба мати талант. А раптом – це і є ваше?

На жаль, ні рідні Михайла Васильовича Остроградського, ні він сам не зуміли роздивитися: яким же талантом обдарований його син. Відомо було лише – що аж ніяк не математичним. А оскільки у Вікторі Остроградському прагнули побачити продовження батька, та так і не дочекалися – тож і махнули на

нього рукою. І він помер ще молодим у притулку для збіднілих дворян.

Як же так, – питаєте ви? А ось так. У кого діти бо-сі? – у шевця, у кого діти хворі? – у лікаря, у кого діти безталанні? – у генія.

ЗМІСТ

НАРОДЖЕНИЙ ПІД ЗНАКОМ СТРІЛЬЦЯ

(дитинство Григорія Сковороди) 4

ВЕЛИКИЙ СВІТ МАЛЕНЬКИХ СТВОРИНЬ

(дитинство Жана Анрі Фабра) 27

ДОЛЯ НА ПЕРЕХРЕСТІ

(дитинство Петра Котляревського) 51

ОСТАННІЙ СОН МАРШАЛА

(дитинство Івана Кожедуба) 73

НЕ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

(дитинство Михайла Остроградського) 97

Видатний французький письменник
Антуан де Сент-Екзюпері стверджував,
що «всі ми родом з дитинства».

Наші дорослі досягнення ґрунтуються
на дитячих спогадах та мріях. Ті, кому пощастило
вчасно виявити свій талант, щасливі та відомі
всьому світові. Історії геніального дитинства
із серії «Життя видатних дітей» допоможуть
вам і вашій дитині виявити саме той
неповторний талант, що зробить
вас батьками видатної особистості.

